

MONI LEVI

U kazamatima Kraljevine Jugoslavije

UVOD

Mitrovića je kao i drugi gradovi u Sremu. Ali Sremska Mitrovića je poznata i po nečemu drugom. U njoj se nalazi i poznati kazamat Mitrovački kazneni zavod. Nekada je samo pominjanje Sremske Mitrovice zvučalo kao sinonim za mitrovački kazamat, slično kao Lepoglava i Zenica. Sa Mariborom i Požarevcem nije bilo tako.

Kazneni zavod u Sremskoj Mitrovici je ogroman. Čitav grad. Ne znam ni sam koliko je u njemu moglo stati kažnjenika. Premalo je govoriti o stotinama. Bilo ih je i na hiljade. Bili su razni kažnjenici, većinom kriminalci, noću razdijeljeni u manje ili veće sobe, a danju raspoređivani na različite radove — unutarne ili vanjske. Unutarnje radionice: mehanička, knjigovezačka, predionička, obućarska, stolarska i mnoge druge stvarale su bogatstva. Zatvorenik je dobivao bijednu hranu, kažnjenički ležaj i još po neku paru. Za svoju mjesečnu zaradu jedva bi mogao kupiti metar, metar i po dosta tankog konopca. Vanjske radionice su bile obična poljoprivredna dobra, vlasništvo samog kaznenog zavoda. U njima su zatvorenici, za toplih sunčanih dana lili krvav znoj. A lili su znoj i za oblačnih i hladnih dana. Uprava je iskorišćavala zatvorenike i na drugi način. U stvari, to je bilo modernizovano robovanje. Uprava kaznenog zavoda prodavala je kažnjenike. Nekima je prodavala jednog, nekima desetoricu, a nekima i više njih. Oni su radili kod pojedinaca ili u nekom kapitalističkom preduzeću. A kupci su za to plaćali male pare upravi kaznenog zavoda. Na taj način bili su zadovoljni i kupci i uprava. Kažnjenike za to nisu ni pitali. Ko bi vodio računa još i o tome?

U početku smo i mi, politički zatvorenici, radili u raznim radionicama. Ali to nam nije odgovaralo. Htjeli smo nešto drugo. Htjeli smo, kad već nismo na slobodi, da iskoristimo vrijeme za dopunu našega znanja. A to se moglo postići učenjem.

Zato smo vodili razne vrste borbe. Katkad su bile lakše, katkada i dosta teške borbe. I bile su dosta dugotrajne i uporne. Nekad smo uspijevali, a nekad i nismo. Ipak smo, prilično brzo, uspjeli da više ne radimo po kaznioničkim radionicama.

Uprava kaznenog zavoda nije se mnogo na to obazirala. Više joj je odgovaralo da ne radimo, jer je na taj način oslobađala svoje kriminalce, nepolitičke zatvorenike, od našeg uticaja. A kriminalci-zatvorenici stalno su nastojali da se ugledaju na nas, pokušavajući da se otmu pritisku uprave.

Kad je uprava kaznenog zavoda saznala da smo odlučili povesti ozbiljnu borbu, riješila je da sve političke zatvorenike odvoji od kriminalaca. Politički zatvorenici su ubrzo bili prebačeni u takozvanu Mladičku zgradu. U toj zgradi ranije su izdržavali kaznu omladinci-robijaši. Zbog toga je ona i dobila takav naziv. To je omanja, novija zgrada, strogo odvojena od ostalih kaznioničkih zgrada. Zgrada je bila kompletna. Imala je i svoje samačko odjeljenje i poneku mračnu ćeliju. Bila je namijenjena onim mladićima koji nisu mogli, ni htjeli da odmah shvate stroge propise kaznioničkog režima. U gvozdenu kavezu, koji se nalazio u mračnoj ćeliji, zatvoreni mladić navikavao se na kažnjenički režim. Mračne ćelije iskusili su i naši politički hapšenici. Jednom sam i ja u njoj bio sedmodnevni gost. Gvozdenu kavezu bio je dosta velik. Nije bilo nikakvih razlika u godinama starosti. I mladići i komunisti imaju jednu zajedničku crtu, a ta je da se nikako ne privikavaju na robovanje. Zato je uprava kaznenog zavoda i pokušala da tu njihovu zajedničku crtu ispita u jednom te istom gvozdenu kavezu mračne ćelije.

U odjeljenju skupnih soba Mladičke zgrade bilo je malo drukčije. Sobe su bile veće. U jednim je bilo oko dvadeset, a u drugim oko trideset ležaja. Gvozdenu krevet, sa slamaricama napunjenim prosenom slamom, bili su poručani jedan do drugog uz dva dugačka zida. Između redova kreveta bio je dugačak, improvizirani hodnik. U jednom uglu sobe nalazila su se vrata koja su vodila u umivaonik i zahod. Uz jedan zid sobe stajali su radijatori za grijanje pomoću vode. Na drugom zidu iznad kreveta bili su omanji prozori sa gvozdenim rešetkama. Ako bismo se popeli na krevet, mogli smo kroz njih gledati, pretpostavljajući da smo dovoljno visoka rasta. U protivnom, morali bismo se podići na prste. Na suprotnom zidu nalazila su se vrata sa okancetom koje je služilo stražaru da može proviriti unutra.

I u takozvanim skupnim sobama režim je bio u početku veoma strog. Stoga smo se mi, politički zatvorenici, borili. Vodili smo raznovrsne borbe od manjih oblika protesta, pa do izvjesnih demonstracija i štrajkova gladu. Katkada se pobjeđivalo, a nekada i nije. Strogi režim polako je popuštao. To nije zavisilo samo od borbi političkih zatvorenika. Političke borbe izvan kaznioničkih zidova imale su daleko veći uticaj na popuštanje režima.

Diktatura generala Petra Živkovića počela je da slabí, a kasnije se uzdrimala i diktatura dra Milana Stojadinovića, beogradskog berzijanca. Popuštanje diktature osjetili smo i mi kao na seizmografu. Naročito smo to osjetili u mitrovačkoj kaznionici. U njoj je uvijek bilo najviše političkih zatvorenika. Nekada i po nekoliko stotina. Srazmjerno sa popuštanjem diktature, popuštao je i kaznionički režim. Udružena opozicija je stalno jačala u zemlji. Napokon je na izborima pobijedila svoga protivnika Milana Stojadinovića. Tada je i popuštanje kaznioničkog režima, prema nama, političkim zatvorenicima, dostiglo najviši vrhunac. Osvojili smo pravo na neograničeno primanje hrane i novca od naših prijatelja, rodbine i drugova. Produženo nam je vrijeme šetnje, a po

sebno bolesnim drugovima. Od tada su naši bolesni drugovi imali pravo da idu u Beograd na specijalistički pregled i liječenje. Bilo nam je odobreno da primamo *Obzor*, *Politiku*, *Samoupravu* i još neke druge novine. Mogli smo nabavljati sve legalne marksističke knjige i časopise. Stekli smo pravo da nabavimo mašinu za pisanje i gramofon sa pločama. Uspjeli smo takođe da legalizujemo i naš kaznionički kolektiv. A to je bio naš najveći uspjeh. Do tada uprava kaznenog zavoda nije htjela da razgovara sa predstavnicima našega kolektiva nego samo sa svakim čovjekom pojedinačno. A tada je prihvatila naš zahtjev da razgovara sa sekretarom kaznioničkog kolektiva kao njegovim predstavnikom, da u ime kolektiva pred upravu iznosi sve njegove zahtjeve. A uprava je opet svoje mogla prenositi samo posredstvom sekretara kolektiva.

Od toga doba je i život u sobama dobio drugi oblik. Vrata svih skupnih soba bila su potpuno otvorena. Sami smo određivali ko će u kojoj sobi spavati. Rukovođoce kurseva prebacili smo u sobe njihovih slušalaca. Oni su tamo i spavali.

Bile su tri vrste kurseva: jedni su bili kratkoročni, drugi srednjoročni, a treći dugoročni. Orijehtirali smo se prema dužini trajanja kazne. Kratkoročni kursevi trajali su nekoliko nedjelja, srednjoročni šest mjeseci, a dugoročni do dvije godine.

To je bio naš kaznionički univerzitet. Prvi rektor tog univerziteta bio je drug Moša Pijade, drugi Otokar Keršovani, koga smo zbog njegove široke naobrazbe nazivali »Enciklopedija«, a nazivali smo ga i »Ćira«, jer se služio uzrečicom »koji Ćira«.

Priredivali smo razne kulturno-umjetničke priredbe koje su često dostizale i vrlo visok umjetnički nivo. Tu su se isticali pojedini politički zatvorenici kao dobri organizatori i rukovodioci, kao npr.: Otokar Keršovani, Marijan Stilinović, Milan Apih, Josip Vrunč, Pavle Pap, Fridrih Gerl, Oskar Davičo i mnogi drugi.

Održavali smo i razna zajednička predavanja. Takođe na visokom nivou. Doticali smo se pitanja raznih područja političke ekonomije, filozofije, sociologije, historije i slično. I tu su se isticali mnogi drugovi politički zatvorenici, kao, npr., Branko Bujčić, Moma Đorđević, Otokar Keršovani, Moša Pijade, Ognjen Prica, Boris Vojnilović, Boris Zihlerl i drugi. Među nama nalazili su se kao kažnjenici i književnici Oskar Davičo, Kosta Racin, Erih Koš i Radovan Vuković.

Formirali smo svoj pjevački hor i muzički orkestar sa dva dirigenta. Dirigenti, doduše, nisu bili profesionalci, ali su bili školovani. To su bili Otokar Keršovani i Slovenac Fridrih Gerl, zvani Trapula, sada profesor hemije na Ljubljanskom univerzitetu. Bilo je i drugih manje obrazovanih dirigenata-amatera.

Nicale su i pjesme. Jednog lijepog dana zapjevana je u Mladičkoj zgradi pjesma »Na barikade«, koju je sastavio Moša Pijade:

Diži se, narode radni,
Ustanka kucn'o je čas.
Svi što su bedni i gladni
Listom već staju uz nas.
Pobedi rada, slobodi
Crveni barjak nas vodi.
Napred u borbu, napred
Na barikade, proleter!i
Napred...

U kolektivu su se radale divne ideje. Jednom smo organizovali festival originalnih revolucionarnih pjesama. Zatvorenici svake sobe morali su sastaviti tekst za jednu pjesmu i odabrati joj melodiju. Kolektivi političkih zatvorenika sjedili su do duboko u noć za stolovima. Svaki zatvorenik je učestvovao u sastavljanju pjesme. Mjerila se svaka riječ i ocjenjivala njena ljepota. Svaki se stih čitao po nekoliko puta. Slušala se melodičnost izraza.

Kolektiv sobe u kojoj je živio Milan Mijalković Stojilko spjevao je »Mitrovčanku«. Stojilko, inače srednjoškolski profesor, duša sobnog kolektiva, oduševljavao se »Mitrovčankom«. Pričao nam je kako su tu pjesmu sastavili svi iz njegove sobe, zvane »Osmica«. Stojilko je tih dana pjevao:

Dvorana igara naših
Tamnica je hladna ...
Mitrovčanku zapjevajmo
K'o da je sloboda ...

Kad bi Stojilko nekoga u raspjevanosti slučajno sreo, upitao bi ga:
— Šta misliš, kako ti se sviđa ovo?

A kad dođe dan slobode,
Čujte, robijaši,
Pjevaćemo »Mitrovčanku«
Bez okova naših ...

U kolektivu sobe u kojoj se nalazio Slovenac Milan Apih nastala je slovenačka pjesma »Nabrusimo kose«. U sobnom kolektivu u kome je bio Marijan Stilinović ispjevana je pjesma o Matiji Gupcu. Te su pjesme i danas poznate. Neke od njih narod je prihvatio kao svoje. U narodnooslobodilačkoj borbi one su oduševljavale ratnike za slobodu. Koliko bi se tek sada radovao naš plemeniti Stojilko da ga nisu ubili okupatori! Čuo bi svoju »Mitrovčanku« i poslije oslobođenja zemlje. Kako bi tek sada u njegovim ušima zvučao stih:

— A kad dođe dan slobode ...
— Čujte robijaši ...

Došao je dan festivala revolucionarnih pjesama. Svaki sobni kolektiv stupao je na pozornicu da otpjeva svoju pjesmu koju je svakodnevno uvježbavao. Njih je napeto slušao cijeli kolektiv mitrovačke tamnice i žiri sastavljen u tu svrhu.

Bilo je zanimljivo. Koliko soba, toliko novih pjesama. Kada je program bio završen, žiri se povukao, i poslije izvjesnog vremena, saopštio pred kolektivom svoju ocjenu. Slovenačka pjesma »Žetelice«, koja je kasnije spontano nazvana »Nabrusimo kose«, dobila je prvu nagradu. »Mitrovčanka« je isto tako bila nagrađena.

Davali smo i pozorišne priredbe. Ozbiljne i šaljive. Kao daroviti humoristi isticali su se neki slovenački drugovi. Pogotovo Milan Apih i Jože Vrunč. Prikazivali su nam dva vojnika stare jugoslovenske vojske. Bili su na raportu pred svojim pretpostavljenim starješinom. Na sceni su njih dvojica razlogičavali maltretiranje vojnika u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Kidali smo se od smijeha. A istovremeno se u nama rađao revolt protiv nečovječnog postupka prema vojnicima u vojsci kralja Aleksandra Karadorđevića i njegovih nasljed-

nika. Milan Apih se pokazao i kao dobar konferansje. Svojim humorom uveljavao je političke zatvorenike.

Prije zatvaranja, Marijan Stilinović pohađao je glumačku školu u Zagrebu. Ne znam da li je i kako tu školu završio. Ali sada, na robiji u kaznenom zavodu Sremske Mitrovice, postao je pravi glumac. Postao je nezvanični režiser. U komadu o Matiji Gupcu on je tumačio glavnu ulogu. Igrao je izvanredno. Barem se nama onda tako činilo. I Pavle Pap se na pozornici dobro snalazio, i Paško Romac i Žarko Zrenjanin i Oskar David, i Josip Salaj, i Radovan Vuković i još mnogi drugi.

Na naše priredbe dolazili su, osim naših političkih zatvorenika, i članovi uprave kaznenog zavoda. Oni su opet imali svoje račune. To nam nije bilo baš drago. Pogotovo nismo voljeli da dolazi komandir kaznioničke straže Flegel, koji je bio pravi kaznionički, režimski štakor. No nije nam bilo nikako krivo da na naše priredbe dođe i po koji stražar. Bilo je i dobrih stražara u mitrovačkoj kaznioni. A neki od njih, tek u našoj sredini, postali su dobri. Bio je tu i kaznionički stražar Renčelj. Sreo sam ga 1943. godine u Prvoj vojvođanskoj brigadi. Tada smo se nas dvojica prvi put zagrlili. A Renčelj me je 1939. godine, kao stražar, sproveo iz ćelije Mladićke zgrade upravniku Parađaninu prilikom moga izlaska iz zatvora. Godine 1943. bio je partizanski oficir. Tom prilikom na licu mu se ogledala sreća što smo se susreli kao partizani.

Komandir straže gospodin Flegel vodio je računa o svojim stražarima. Pazio je na njih da što manje dođu u kontakt sa nama. Dobro je pratio i njihovo interesovanje za naše priredbe. Nije imao mnogo uspjeha. Osim Renčelja, bilo je i drugih stražara koji su nas zavoljeli, a preko nas, zavoljeli su i naš pokret. A Flegel? On je kasnije iskusio svoju zasluženu kaznu.

U okvir naših kulturno-prosvjetnih priredaba ulazilo je, u to doba, i još nešto. Održavali smo proslave velikih dana i revolucionarnih događaja. Priredivali smo komemoracije palim borcima. Proslavljali smo velike događaje republikanske Španije od 1936. do 1938. godine. Naši su ljudi na priredbama čitali i recitovali španjolske pjesme. Čitane su i recitovane i pjesme naših pjesnika o republikanskoj Španiji. Naš orkestar je svirao, a hor pjevao razne pjesme republikanske vojske. Orile su se na našim priredbama borbene pjesme španjolskog naroda, koji se grčevito borio za svoju slobodu protiv Franka i njegovog fašizma.

Tada je održana i komemoracija u spomen Blagoja Parovića, političkog komesara Internacionalne brigade i poznatog partijskog radnika u Zagrebu. On je pao u borbama oko Madrida. Održane su komemoracije i u spomen drugih naših palih boraca u borbama oko Madrida, na Ebru, oko Teruela i drugdje, koji su branili republikansku Španiju.

To se nije sviđjelo upravi kaznenog zavoda. Ona je na svakom koraku nastojala da nas barem u nečemu prikrati ili onemogući. Htjela je da poništi naša prava koja smo stekli borbom i borbom naših naroda izvan kaznioničkih zidova. Najprije je pokušala da udari na najosjetljivije mjesto. Osparavala nam je pravo da možemo naše teže bolesnike slati u Beograd na specijalistički pregled.

Radilo se o našem političkom zatvoreniku, radniku i mladom komunisti Rudolfu Rajnprehtu. Rajnpreht je bio težak bolesnik. Bolovao je na plućima. Imao je stalnu temperaturu koja nije nikako padala. Ležao je u bolesničkoj

sobi Mladičke zgrade. Kaznionički ljekar dr Branko Rogulić liječio je našeg Rajnprehta. Ali je sve njegovo nastojanje ostalo bez ikakvog uspjeha. Zbog toga je pristao na naše traženje da ga uputi u Beograd na specijalistički pregled.

Mislili smo to će ići lako. Do tada smo nekako uspijevali da neke naše bolesne drugove: Mošu Pijade, Milorada Petrovića i još neke druge uputimo u Beograd na liječenje. To se smatralo kao sasvim normalno. Ali sada se uprava okomila na Rajnprehta. Ne da, pa ne da, iako je dr Rogulić, kao ljekar kaznenog zavoda, našao da je liječenje u Beogradu opravdano i jedino moguće poslije neuspjelih pokušaja koje je on sam preduzimao.

Kao sekretar našega kaznioničkog kolektiva COZ-a (Centralni odbor zajednice), išao sam upravniku. Postavio sam zahtjev kolektiva da se Rajnpreht uputi u Beograd na liječenje, jer je to u kaznenom zavodu bilo nemoguće. Upravnik je naš zahtjev energično odbio. Na to smo izabrali posebnu delegaciju od pet članova našega kolektiva. Delegacija je upravniku predočila ozbiljnost Rajnprehtovog stanja zdravlja. Tražila je od njega da mu dozvoli da ide u Beograd na liječenje. I ovog puta je upravnik odbio naš zahtjev. Mi smo mu rekli da razmisli o tome, jer ćemo stupiti u borbu, odnosno u štrajk gladu. Upravnik nije htio da popusti.

U istoj Mladičkoj zgradi bili su smješteni i hrvatski politički zatvorenici — nacionalisti. Neki su od njih bili radićevci, a neki pavelićevci. Na čelu pavelićevaca bio je Juco Rukavina. On je kasnije u NDH bio ustaški pukovnik. Po završetku narodnooslobodilačkog rata Juco Rukavina bio je zajedno sa Milom Budakom i još nekim drugim uhvaćen. Sud je zbog zlodjela ovog zaista izrazitog ustašu primjerno kaznio.

Naslućivali smo da Juco Rukavina šuruje protiv nas sa upravnikom kaznionice. On mu je postao direktan doušnik. U svakoj ozbiljnijoj situaciji upravnik je Jucu pozivao k sebi u kancelariju Mladičke zgrade. Tamo se s njima dogovarao o mjerama koje bi preduzeo protiv nas komunista.

Juco Rukavina, iako hrvatski supernacionalist, odnosno fašist, razgovarao je, kao brat s bratom, sa upravnikom kaznionice Srbijancem. Nije se ničega ustručavao kada je bilo riječi o nama komunistima. A mi smo se borili za prava svih političkih zatvorenika bez razlike bili oni komunisti ili ne.

Juco je s upravnikom govorio tako ne prikrivajući svoju privrženost njemu. Taj bijednik nije ni slutio da smo mi slušali sav razgovor, kao da smo i sami bili prisutni u kancelariji. Ne treba se tome nikako čuditi. Odmah do kancelarije nalazila se jedna naša skupna soba, koja je s kancelarijom imala zajednički zid. U našoj sobi do toga zida podignuto je nekoliko dasaka. Iskopana je prilično duboka rupa ispod kancelarije. Rupa je bila dosta široka, tako da je u nju mogao stati čovjek. Dostizala je do poda kancelarije. I kroz pod moglo se čuti sve šta se u kancelariji razgovaralo. U početku nam nije bila namjera da napravimo rupu da bismo mogli prisluškiivati razgovore špijuna i doušnika. Ne, mi smo samo željeli da saznamo o čemu se razgovara u kancelariji, šta sve uprava sprema protiv nas. To smo, posredstvom ovog našeg »kaznioničkog telefona«, gotovo redovno i doznavali. Naš dežurni, koji se nalazio u rupi, pažljivo je slušao i sve bilježio. Tako smo većinom bili u toku događaja. To da smo, na ovaj način, naišli i na špijuna Jucu Rukavinu, bila je samo neočekivana poslastica. Do tada smo Jucu kao špijuna samo naslućivali. Jedini dokaz kojim smo raspolagali bio je taj da je Juco okorjeli fašist. A sada smo imali, kako ono kažu pravnici, corpus delicti.

Postavili smo upravniku kaznenog zavoda Parađaninu naše zahtjeve u vezi sa liječenjem našeg druga Rudolfa Rajnprehta, i kada ih je on odbio, najavili smo mu da stupamo u štrajk gladu. Za nas štrajk gladu nije bila nikakva novost. U tome su neki naši drugovi imali dosta iskustva. Bilo je i ranije štrajkova, protestnih ili drugih. Trajali su po jedan ili nekoliko dana. U njih smo stupali obično dosta pripremljeni. Uvijek nam je bila glavna stvar da o svakom štrajku gladu upoznamo naše drugove vani. Oni bi onda o tome obavještavali širu javnost. Pokretali su je da se zauzme za nas. Od toga je, uglavnom, ovisio i naš uspjeh.

U Lepoglavi je, na primjer, Moša Pijade, sa ostalim drugovima, stupio u štrajk gladu koji je trajao nekih 16 dana. Štrajk je bio bez uspjeha. Lepoglavski kaznionički ljekar dr Šantl silom je hranio naše zatvorenike gurajući im gumenu cijev u grlo. Sipao je, naime, kroz tu cijev neku tekućinu u koju je bio usuo mnogo soli. Ova tekućina nagrizzala je crijeva, pa su naši zatvorenici dobijali krvavi proliv i nekakvo »kidanje« u stomaku. Po čitave dane sjedili su na kiblama i iz sebe prolivali krv. Stoga su bili prisiljeni da prekinu sa štrajkom.

U Mabirodu je takođe bio organizovan težak štrajk gladu i tom prilikom je umro jedan politički zatvorenik.

I tamo je uprava primjenjivala vrlo drastične mjere.

Organizovali smo mnogo štrajkova. To su bili manji štrajkovi gladu od jedan do pet dana. Najduži štrajk, u kojem sam i ja učestvovao, trajao je 11 dana. A to je bio ovaj o kojem je riječ.

Prvog dana osjećao sam glad. Ali to je neka refleksna glad, jer je svaki čovjek naviknut da u određeno vrijeme jede. Najviše sam osjećao glad četvrtog i petog dana štrajka. Osmog dana, a pogotovo devetog i dalje bio sam gotovo navikao na glad. Nisam je mnogo osjećao. Ona se najbolje izdržavala u ležećem stavu. Stoga smo dosta ležali. No, ipak neki su od nas legli u krevet tek petog, pa i sedmog dana, zavisno od fizičke izdržljivosti i snage. Prvog dana mogli smo da se šetamo po koji sat. Osmog dana bili smo svi u krevetu i nije se više mogla izdržati šetnja. Bilo je tu i tamo i nekih iznimaka.

Soba je bila prilično mirna. Ležali smo u svojim krevetima. Najviše smo razgovarali o hrani. Pasulj sa suhim svinjskim kožicama bio nam je ideal, ali samo sada, osmog dana štrajka. Četvrtog i petog dana štrajka imali smo ljepši izbor. Tada smo još razmišljali o sardinama, o kajmaku, o kolačima i drugim ukusnim stvarima. Što su dani više odmicali, to smo se zadovoljavali prostijim i jednostavnijim izborom. Na kraju smo smatrali da je posve ukusna i tvrda, bajata korica proje. Ali, to je bila samo teorija. Stvarnost je bila glad.

Milan Mijalković, zvani Stojilko,¹⁾ podnosio je štrajk vrlo teško. Dobivao je strašne grčeve u stomaku i jaku glavobolju. Padao je u nesvijest. Ivan Milutinović,²⁾ tada smo ga zvali »Čvorak«, počeo je osmog dana da plavi po čitavom tijelu. Koža mu je svaki dalji dan postajala cve crnja. Bili smo se za njega strašno zabrinuli. Odmah smo ga poslali u bolesničku sobu kod Pavla Beljanskog, zvanog »Lala«. Pavle Beljanski bio je tada naš bolničar, a nikada u životu ranije to nije bio.

¹⁾ Milan Mijalković Stojilko, srednjoškolski profesor, poginuo u NOB-u.

²⁾ Ivan Milutinović, narodni heroj, general-lajtnant u NOB, član CK KPJ, poginuo je poslije oslobođenja Beograda kada je brod kojim se vozio naletio na minu upravo blizu Beograda.

Jedanaestog dana pred veče uprava kaznenog zavoda u Mitrovici saopštila nam je da je prihvatila naše zahtjeve. Ovo saopštenje izazvalo je među nama veliku radost.

Bilo je opasno sada, poslije 11 dana gladovanja, odjedanput se prejesti. To smo znali vrlo dobro. Stoga smo tražili da nam skuhaju čaj sa šećerom. I uprava nam je skuhala pune kazane čaja. Poslije smo primali kašastu hranu, dok konačno nismo opet prešli na našu običnu redovnu ishranu.

Od tada smo opet mogli slati na liječenje u Beograd svoje najteže bolesnike.

I

Šestojanuarska diktatura generala Petra Živkovića — nazivao se novi režim koji su šestoga januara 1929. godine silom zaveli neki generali na čelu sa kraljem Aleksandrom Karadorđevićem. To je bio daleko strožiji režim od ranijega, takođe nasilnog i protunarodnog. Tada su izricane velike kazne za najsitnije političke prekršaje. Nizalo se suđenje za suđenjem. Jedno bi se tek završilo, a drugo je već započinjalo. I tako je išlo neprekidno, nije se ni nalučivao kraj.

Državni sud za zaštitu države osudio je 1930. godine nas nekolicinu po članu prvom Zakona o zaštiti države na kaznu od nekoliko desetina godina robije. Od toga je meni dodijelio tačno deset godina.

Na ovom procesu suđeni su ovi drugovi:

- 1) Jankez Grga, Ivanjska, Bjelovar (osuđen na šest godina robije),
- 2) Benički Antun, Brod na Kupu (dvije i po godine strogog zatvora),
- 3) Bocak Dragutin, Koprivnica (3 godine robije),
- 4) Rusek Antun, Hrašćina — Trgovište (4 godine robije),
- 5) Levi dr Salamon, Travnik (10 godina robije),
- 6) Stilinović Marijan, Sv. Nedelja — Samobor (3 godine robije),
- 7) Šabarić Franjo, Kampovica — Đurđevac (3 godine robije),
- 8) Češnjak Antun, Bisag — Novi Marof (5. godina robije),
- 9) Leskovar Stjepan, Valentino — Pregrad (dvije godine strogog zatvora),
- 10) Valent Slavko, Zagreb (3 godine strogog zatvora),
- 11) Poje Josip, Prezid — Čabar (4 godine robije),
- 12) Grosi Antun, Opuzen (4 godine robije),
- 13) Čor Slavko, Zagreb (2 godine robije).

Osudili su nas zbog komunizma i »terorizma«. Zbog komunista — u redu. Ali ovaj »terorizam«! Ovdje je reakcionarni vlastodržac ispoljio svoju sitnu, demagošku dušu. Želio je time da zaplaši malodušne. Mnogi su ljudi voljeli komunizam. Zbog toga je upravo vlastodržac isticao tobožnji »teror«. Inače, kad ne bi bilo toga, prokletog »terorizma«, ne bi se našlo ni psa, a kamoli poštena čovjeka koji bi osude na dugogodišnju robiju lako primio.

Poslije izrečene presude, Okružni sud u Beogradu predao nas je čuvenoj Glavnjači.

Kad smo stigli tamo, ubacili su nas u jednu zatvoreničku sobu. Soba je bila prepuna zatvorenika, većinom kriminalaca, te se nije moglo ni pomisliti na ležanje. Smjestili smo se tako, da je svaki sjedio između koljena zatvorenika. U sobi je bilo smrdljivo, vruće i zagušljivo. Preznojavali smo se, a i žed nas je strašno mučila.

Trebalo je da u toj strašnoj sobici sačekamo dan kada će nas prebaciti u kazneni zavod. Tada još nismo tačno znali u koji, no ipak smo naslućivali, jer su osuđenici iz Beograda upućivani gotovo redovno u Mitrovicu.

Marijan Stilinović, koji je bio osuđen na istom procesu, sjedio je pored mene. Posmatrali smo i raspravljali o našem položaju. Na kraju uvidjesmo da ništa drugo ne možemo preduzeti osim da — pjevamo. I odmah smo zapjevali. Najprije tiho, pa sve jače. Htjeli smo onima koji su nas ovdje zadržavali dokazati da ne mogu pokvariti naše raspoloženje.

Pjevali smo razne revolucionarne i narodne pjesme. Na početku je pjevanje išlo dosta traljavo, ali smo docnije privukli i druge, tako da je to postao već čitav hor, mada neorganizovan i neskladan. Svaki je pjevao kako je umio i znao, bez nekog ustručavanja. Uglavnom, u sobici je bilo veselo. Nestalo je žalosti i kuknjave u ovoj inače kukavnoj i žalosnoj atmosferi Glavnjače. Naša soba postala je na svoj način privlačna. Stražar nas je opominjao. Pjevali smo i dalje. Polako su počeli da pjevaju i u drugim sobama. Vjerovatno zbog toga se uprava požurila da nas se što prije otarasi. Brzo su nas fotografisali. Svakoga na nekoliko načina: iz profila i s lica. Isto tako na brzinu su nam uzeli otiske prstiju i svršili sve drugo što su smatrali potrebnim. Poslije su nas svezali u lance, predali žandarima i otpremili na željezničku stanicu.

Vezani dva po dva u lance našli smo se u vozu za Mitrovicu. I u vozu smo nastavili da pjevamo naše pjesme. Žandari koji su nas pratili, mirno su sve posmatrali. Posmatrali su nas i putnici. Neki ozbiljno, a neki smješkajući se. A mi smo pjevali, jer nismo htjeli da dajemo utisak slomljenih ljudi.

Pjevali smo i zbog toga što smo se radovali da ćemo se u Sremskoj Mitrovici sastati s mnogim našim drugovima. Između ostalih, tamo se nalazio i Moša Pijade. O njemu smo već dosta čitali i čuli mnogo raznih stvari, kao, na primjer, da prevodi Marksov *Kapital*, da se bavi slikarstvom i da uči kineski jezik.

Čini mi se da neću mnogo pogriješiti ako se malo na ovome mjestu udaljim od započetog izlaganja, te ako ispričam jednu lijepu, ali prilično naivnu anegdotu o Moši Pijade. Ovu anegdotu ispričao mi je Kosta Novaković — »Dragačevac« u Beču u vrijeme kada sam još bio student na medicinskom fakultetu.

Evo te anegdote:

Dogodilo se to odmah u početku Mošinog robijanja kada se još nalazio u samici. Na njegovim nogama i rukama visili su lanci. Jednoga dana, kao i svakog drugog, Moša se šetao u krugu sa ostalim robijašima zveckajući svojim teškim lancima. Malo pognute glave obilazio je u krugu utabanom stazicom desetak koraka iza jednog zatvorenika. Držeći ruke na leđima, pravio je krug za krugom i nešto razmišljao. Odjednom se pojavi Rogulja, bahati upravnik kaznenog zavoda, i ukočeno prođe pored kruga kojim su šetali robijaši. Čuvar otresito pozdravi, neki robijaši skinuše kažnjeničke šajkače i opet ih staviše na glavu. Moša šeta i dalje držeći ruke na leđima, kao da nikoga ne vidi. Iza Roguljinih leđa, na desetak metara udaljenosti, veselo trčkara njegov vitki pas vučjak, strižući ostrim ušima. I on prolazi pored robijaškog kruga. Tada se Moša trže, skide brže šajkaču s glave i pozdravi vučjaka, naklonivši se malo udesno prema psu. Stavivši opet šajkaču na glavu, Moša nastavi dalje da šeta u krugu kao da se ništa nije ni desilo. Bio je potpuno miran i ozbiljan.

Kada sam se, iza kaznioničkih zidova, prvi put sastao sa Mošom Pijade, ispričao sam mu tu anegdotu, koju sam, štaviše, čuo direktno iz usta njegovog dobrog druga i prijatelja Koste Novakovića »Dragačevca«. Moša se na to samo šeretski nasmijao i divio bujnoj mašti plemenitog naroda, rekavši mi pri tom ukratko: »Ni trunke istine. Šetao sam se, doduše, u krugu i držao ruke na leđima. To je sve.«

Voz je stigao u Sremsku Mitrovicu. Žandari su nas poveljeli cestom. Lanci su zveckali... U kaznenom zavodu prelazili smo iz dvorišta u dvorište, čekali pred jednim vratima, drugim, trećim. Birokratija je naplaćivala svoj danak. Čekali smo, čekali. I vrijeme je stalno prolazilo, kao da je zaista bez ikakve vrijednosti. Čekanje, dakle, bilo je naš prvi utisak koji smo stekli u Mitrovačkom kaznenom zavodu.

Dok smo tako čekajući sjedili na kamenoj ogradi, pored nas je prošao neki ključar. Izdaleka se čulo zveckanje njegovih ključeva. Najednom se obracnu na nas:

— Pazi lopova komunističkih. Sjeli kao neka gospoda. Misle da sjede u nekim foteljama. E, daćemo mi već vama komunistima fotelje, lopovi razbojnički:

Marijan i ja pogledamo se malo začuđeno. Na to će Marijan:

— Gledaj ti ovoga batinaša. Alaj ga je kaznionička majka naučila uljudnosti.

— Da, prava pravcata pasja njuška. Biće tu povuci potegni — odgovorih.

To je bio drugi, dublji utisak koji smo dobili u Mitrovačkom kaznenom zavodu. Kasnije, u toku dana, dolazilo je do sličnih i neobičnih susreta.

Biće takvih susreta još vrlo mnogo u našem životu ovdje, mislio sam u sebi.

Možda su to isto mislili i moji drugovi.

Na kraju su nam žandari odvezali lance s ruku i predali nas kaznioničkom stražaru. Taj stražar bio je ujedno i ključar u samačkom odjeljenju.

Doveli su odnekuda nekoliko kriminalaca koji su u kaznenom zavodu brijali i šišali ostale osuđenike. Stilinović i ja sjeli smo jedan do drugoga na neku kamenu klupu i tako su nas ošišali do kože i obrijali. Nas dvojica imali smo podugačke brade i brkove. Marijan je imao crnu, porijetku i dugačku bradu i tanke brkove, a ja svjetložučkastu, gustu i okruglu bradu i debele brkove, koji su mi dobro pokrivali gornju usnu. Čini mi se da smo bradu i brkove pustili da rastu iz čisto higijenskih razloga, kao i zbog toga da bismo izbjegli često maltretiranje oko šišanja i brijanja. Mjesec dana proveli smo bili u policijskom zatvoru u Petrinjskoj ulici, pa onda u kotarskom istražnom sudu u Zagrebu. Odatle su nas bili prebacili u Okružni sud u Beograd, pa napokon u zloglasnu Glavnjaču. Stoga su nam brade bile dobro porasle. Kaznionički brijači imali su zbog toga sa nama dosta posla.

Preobukli su nas u okrpljeno zatvoreničko odijelo sa dugačkim rukavima i prekratkim nogavicama. Izgledali smo kao pravi odrpanci.

Ušli smo u odjeljenje samica. Tu nas je ključar jednoga po jednoga ubacivao u samice. Pri tome je svakome po nešto opsovao.

— Hajde u bajbuk, prijavi ministre. Idi zagrlj onu kiblu. Pa, majčine sine, uči se u samici brojati korake.

Vrata samice zatvorila su se za mojim leđima. Dobro sam čuo metalni zvuk ključa koji se okretao u bravi.

Štao sam usred samice. Bila je dugačka osam omanjih koraka, a široka četiri. U jednom uglu nalazila se gvozdена kibla, pokrivena drvenim poklopcem. U drugom — mali drveni stolić sa stolicom. Nasuprot stočiću, nalazio se gvozden krevet. To je bilo sve.

Na debelim jednokrlnim vratima isječena je bila okrugla rupa kroz koju je ključar svaki čas virio. Mi smo tu rupu nazivali »buša«.

Na zidu, nasuprot vratima, gore visoko, bio je prozorčić — uzak i nešto poširok otvor sa debelim i čvrstim gvozdenim rešetkama. Prozorčić se nalazio tako visoko da sam kroza nj mogao pogledati samo ako bih se popeo na drveni stočić.

Nekoliko dana kasnije pokušao sam da pogledam napolje. Pomakao sam stočić i popeo se. Ali tek što sam se sasvim istegao, uspio sam da dohvatim rešetke.

Ispred sebe sam vidio sve same gvozdene rešetke. Bile su iste, takve kao i na mom prozoru.

Odjednom se otvoriše vrata moje samice. Ključar uđe i viknu:

— Ha, tu li si, ministre! Uhvatio sam te na djelu. Šta to radiš na prozoru? Zar ti nisam rekao da je to strogo zabranjeno? Sutra ćeš upravniku na raport. Neće ti pomoći nikakav izgovor.

— Na prozoru sam sušio peškir. Eto to sam radio i ništa više — odgovorih ključaru.

— Lažeš, gledao sam ja kroz »bušu«. Protezao si se i gledao. Na raport, na raport. Ne bježi ti kazna.

Sutradan me je ključar izveo na raport pred upravnika kaznionice.

— Šta je to bilo? Zašto ne poštuješ propise? — upitao me je upravnik.

— Sušio sam peškir — odgovorio sam mu.

— Kakav peškir, kakve trice. Nemoj tako očito lagati, kada te je ključar lično uhvatio na djelu. Tri dana tvrdog ležaja i tri dana posta. Eto, to ti je za prvi put. Pazi da ti drugi put ne bih dao još veću kaznu.

Ključar mi je s velikom slašću oduzeo sve s kreveta. Morao sam tri dana ležati na goljoj dasci, bez igdje ičega.

Tri dana uzastopce donosio mi je samo po pola porcije suhog hljeba. I ništa više. To su nazivali: tri dana posta. Pri ulasku u ćeliju ne bi propustio da ne izmisli poneku uvredu.

— Eto ti tvoje pečenke, gospodin-ministre?

Ili:

— Deder, omasti brke, gospodičiću.

I tako su prošla tri dana tvrdog ležaja i posta.

Svakim danom sve sam više mrzio i stražare i upravnika kaznionice, i cijeli mitrovački kazamat.

II

Prema propisima u kaznenom zavodu, svaki novi zatvorenik po dolasku u Mitrovački kazneni zavod trebalo je da izdrži puna dva mjeseca u samici. U tom pogledu upravnik je mene malo i »počastio«. Smatrao je da mi je potrebna duža samačka škola. Ne znam zašto je baš tako sa mnom postupao. Možda zbog toga što sam završio medicinski fakultet. Bilo kako mu drago, moj boravak u samici bio je produžen za još petnaestak dana.

Svaki čovjek, čim padne u zatvor, odmah dobija potrebna uputstva od starijih zatvorenika. Tako je bilo i sa mnom. Tek što sam bio uhapšen i bačen u policijski, a poslije i u sudski zatvor, od drugih zatvorenika naučio sam kako se kucanjem po zidu može sporazumijevati i dogovarati s drugom u susjednoj ćeliji.

I ja sam odmah po ubacivanju u samicu želio da saznam ko se nalazi u mom neposrednom susjedstvu. Tiho i oprezno zakucuo sam na lijevi zid.

— Ko si, druže?

— Marko Orešković, zvani »Krtija«. Znaš li me?

— Lično te ne znam, ali sam čuo za tebe.

Naravno, upitao je i ko sam ja.

Dogovorili smo se da ćemo se sutra ujutro vidjeti prilikom čišćenja i lično upoznati.

Marko je bio veseo čovjek. Kucali smo svakog dana jedan drugom. On je izvodio razne šale. Da je slučajno neko u tom trenutku pogledao kroz otvor na vratima, mogao bi vidjeti kako se smijem, sam u svojoj ćeliji i steći utisak da sam poludio.

Marko mi je, između ostalog, kucanjem ispričao zašto su ga drugovi nazivali »Krtijom«.

— Ja sam ti po zanimanju šofer — otkucavao mi je — imao sam neko staro tandrakalo, neki stari taksu. To je bila prava krtija. Sama olupina. Moja hraniteljica. E, eto, zbog te moje olupine, drugovi su i mene prosto nazivali »Krtija«. A zašto su tebi dali ime »Sunja«? Da taj tvoj nadimak nema neke veze sa željezničkom stanicom Sunjom?

— Ne, nema to nikakve veze. Moja priča je čudnovatija nego tvoja. Volio sam mnogo da čitam o kineskom revolucionaru Sun-Jat-Senu. Isto tako i da pričam o njemu. I tako se našao drug, pa mi jednostavno prišao ime »Sunja«. Od tada mi taj nadimak ostade.

Svakog dana rano ujutro ključar je radi čišćenja otvarao vrata na samicama i mi smo izlazili na hodnik. Tada smo se viđali sa ostalim drugovima, pozdravljali i u gužvi ponešto na brzinu dogovarali.

U takvoj situaciji sam upoznao Marka Oreškovića, revolucionara iz Like. Približili smo se jedan drugome i srdačno pozdravili. Bio je impozantan, visok i vitak čovjek. Moglo bi se reći da je imao smeđu kosu s nijansama bjeline. Na prvi pogled davao je utisak veselog i prijaznog sagovornika.

U donjem spratu odjeljenja samica čulo se jako zveckanje lanaca. Tamo se nalazio Spasoje Stejić, atentator na kralja Aleksandra. On je već preko osam godina bio u samici. Na nogama je neprekidno nosio teške lance.

Naš ključar bio je velika prznica. Ako se dobro sjećam, zvao se Aleksa. Jednoga ranog jutra bio je neobično neraspoložen i grub. Otvarao je vrata samica. Brzo smo hvatali »kible« i iznosili ih na izlivanje i pranje. Nastala je gužva kao i obično. Dolje se čuo zveket lanaca. Ključaru je sve smetalo. Sva-ka sitnica.

— »Krtija« je, noseći svoju kiblu, poluglasno uzvikivao:

— Naprijed, juriš, braćo...

— Hajde, stoko, ne galami toliko. Ti tamo, konju, nosi brzo kiblu. Ne zadržavaj se! Idi u samicu! — vikao je, obraćajući se na više strana, ključar Aleksa.

Nizala se uvreda za uvredom. Nekolicina nas se u tišini dogovorismo da ga opomenemo. Jedan podviknu:

— Slušaj ti, ključaru, ne viči toliko.

A drugi nastavi:

— Ne moraš da vičeš kao prostak.

— Nismo mi tvoja stoka. A ako ne prestaneš da se dereš, mi ćemo ti odvratiti istom mjerom — doviknuo sam.

On se okrenu prema meni i dreknu:

— A što to ti meni govoriš »ti«. Ja nisam za tebe »ti«.

— Kad sam ja za tebe »ti«, onda si i ti za mene isto.

— Naravno, naravno, nemoj ti nama da govoriš ti pa nećemo ni mi tebi — doviknuli su neki drugovi.

— Ako budeš vrijeđao ti nas, vrijeđaćemo i mi tebe.

Ključar je shvatio šta je uradio, pa je zašutio. Nije nam, čak, ni zaprijetio da će nas odvesti na raport upravniku, mada nas je prije toga za svaku sitnicu vodio k njemu.

Tako sam stekao novo iskustvo. Osjetio sam da kolektivni otpor snažno djeluje i u teškim uslovima. Ključar je očito u sebi kipio od bijesa, a ipak nas sve zajedno nije mogao predvesti na raport. Nije mu se ukazala prilika da izvuče jednog ili dvojicu i optuži ih kao kolovođe. Vidjeli smo da je riješen da nam se pojedinačno sveti, ali se, ipak, od toga časa nešto pristojnije ponašao.

Prema kaznioničkom propisu, svi zatvorenici su imali pravo da šetaju po jedan sat dnevno. Šetali smo u krugu jedan za drugim: niko nije smio ništa da govori. Za rad i disciplinu na šetnji odgovarao je opet onaj ključar. On je stajao dva do tri metra po strani kruga i budno pazio da neko ne prekrši red. Opominjao nas je i za najmanju sitnicu.

Desetak metara dalje nalazio se drugi krug, pa onda treći. I tako se nekoliko krugova okretalo jedan do drugog kao točkovi na vodenici.

Imali smo debela, suknena zatvorenička odijela od srbijanskog seljačkog šajka. Zimi smo nosili odijela smeđe ili crne, a ljeti bijele boje. Na glavi smo nosili kažnjeničke kape od istog sukna. Te kape mogli smo tako izdužiti, da su izgledale kao biskupske visoke mitre. Josip Kraš, zagrebački komunist, dok je bio s nama na robiji, nosio je uvijek do vrha izvučenu kapu. Zato smo mu i nadjenuli ime »Papa«.

Jednog dana šetali smo utabanim puteljkom nas dvadesetak političkih zatvorenika iz samica. Sunce je jako grijalo. Bilo je vrlo toplo. Kažnjeničke šajkače su nam nepodnošljivo stezale čelo. Ispod pazuha i po leđima curile su debele kapi znoja.

Meni je postalo nesnosno. Skinuo sam kažnjeničku kapu i nosio je u ruci. Ključar je to odmah opazio. Bijesno je zavikao:

— Čuješ li, šta ti to radiš? Kapu na glavu! Odmah! Jesi li me čuo?

— Vruće je, ne može se izdržati — odgovorio sam.

— Kapu na glavu, kažem ti. Ne kvari reda!

Pogledao sam ključara srdito. Ne govoreći ništa, bacio sam kapu na travu. Zatim sam u hodu skinuo i kaput, te i njega bacio do kape. Ključar je vikao još jače:

— Hej, ti tamo, šta to radiš? Jesi li poludio? Nemoj da kvariš red! Predvešću te na raport gospodinu upravniku. Uzmi kaput i kapu i navuci ih opet!

Šetali smo mirno i dalje. Bez ijedne riječi, jedan za drugim, svi zatvorenici iz našega kruga poskidali su kape i pobacali ih na travu.

Sutradan je ključar ušao u moju ćeliju:

— Hajde, spremi se gospodinu upravniku na raport!

— Zar si nas tužio. Zar nisi toliko pametan, pa da uvidiš da je to moralo biti?

— Tužio sam samo tebe. Ti si kolovođa. Da nije bilo tebe, niko se ne bi skinuo. Prekršio si red i disciplinu.

Kad smo stigli do upravnikove kancelarije, najprije je ušao ključar i zadržao se nekoliko minuta. Zatim je pozvao mene. Upravnik je sjedio za pisaćim stolom i šutio. Najzad me je pogledao i započeo:

— Ti si doktor medicine. Ne razumijem uopće kako si otišao u komuniste. Mogao si lijepo da radiš svoj posao. Liječio bi ljude i zarađivao teške pare. Bez brige, kao gospodin. E, pa dobro, kad si tako izabrao, neka ti bude. A šta ti bi da kvariš naš red i našu disciplinu? Da je to uradio neki šuster ili zidar, ne bi me ništa začudilo. Oni su nepismeni i nekulturni. A ti, kulturni čovjek, doktor medicine! — pa da se upuštaš u takve stvari!

— Nisam se ja bunio protiv reda i discipline. Samo sam smatrao da imamo pravo da šetamo po jedan sat. To je naše pravo po zakonu.

— Pa jeste, ta šetnja se izvodi svakodnevno.

— Da, ali naša šetnja je mučenje, a ne šetnja. Nigdje u propisima ne stoji da se zatvorenička šetnja mora pretvoriti u mučenje, a ovdje je zaista tako. Sunce grije. Nesnosno je toplo. A mi šetamo u debelom odijelu sa suknenim kapama i znojimo se. Zar nije to mučenje? Možemo dobiti sunčanicu i pasti u nesvijest. Pa šta bi bilo onda ako bi neko umro od sunčanice. Rekli ste i sami da sam doktor medicine. Vršio sam samo svoju ljekarsku dužnost.

Moja medicinska logika nije mi pomogla. Kažnjen sam sa sedam dana boravka u mračnoj ćeliji. Za to vrijeme šetao sam odvojeno od drugih.

Tamna ćelija bila je iste veličine kao i druge. Kad su mi se oči malo prilagodile, mogao sam ponešto vidjeti. Prozorčić je bio kao i u svakoj drugoj samici. Gvozdene rešetke takođe, samo su se iza njih nalazili drveni kapci. Otvarali su ih po jedan sat dnevno, i to onda kada sam se nalazio na šetnji. Tada, poslije 23 sata provedena u mraku, svjetlo bi mi bljesnulo u oči, te sam nekoliko časaka morao držati ruke na njima.

U tamnoj ćeliji nije bilo ni stola ni stolice. Nije se moglo nigdje sjesti. Gvozdeni krevet nalazio se u uglu do vrata. Bio je zaključan u kavez u od belih, gvozdених šipki. Cijeli dan mu nisam mogao prići. Pred mrak ključar bi otvarao taj gvozdeni krevet i ja bih legao. Do jutra sam ostajao zaključan. To se ponavljalo iz dana u dan.

Danju bi beskonačno dugo šetao u mraku, brojao korake i razmišljao:

— Čemu ova mračna ćelija? Kakva je to kaznena mjera? Ko li je izmislio takvu vrstu kažnjavanja?

Spasoje Stejić, politički zatvorenik, bio je u samici punih osam godina. A možda i mnogo više. Zbog toga se navikao da sam sa sobom razgovara.

Poslije izdržane kazne u tamnoj ćeliji, vratio sam se u svojuATICU. Tada mi je ona izgledala ljepša nego prije. Saznao sam da postoji i druga, mnogo gora od nje.

III

Od prvog dana u samici svaki je zatvorenik dobivao ponešto da radi, da trijebi pasulj, da čija perje ili nešto drugo. Zatvorenik je u samici svakodnevno vrijeđan, privođen na raport, kažnjavan i maltretiran. Zavodska »samopripremna škola« trajala je obično puna dva mjeseca.

Boravak u samici bio je vrlo mučan i dosadan. Dani su izgledali kao mjeseci a mjeseci kao godine. Svaki je zatvorenik pravio na zidu ili na drugom mjestu recke ili crtice da razbije dosadu i obilježi vrijeme provedeno u samici. Ja sam te recke urezivao svakog jutra, čim bih ustao iz kreveta. Vrijeme smo prikraćivali i u prepirci sa ključarima koji su bili odabrani za samice. Najbahatiji su bili ključari odjeljenja samica. Tako je uprava kaznionice provodila u djelo brutalni kaznionički režim. Da li je ona postigla svoj cilj prema političkim zatvorenicima — komunistima, drugo je pitanje.

Dvomjesečni rok »školovanja« u samici nije važio za svakog podjednako. Katkada ga je upravnik kaznionice produžavao. To je bila vrsta kažnjavanja, koju je on rado primjenjivao. Pošto sam izdržao redovni samački zatvor i produženje na ime kazne, prebačen sam u zajedničku sobu.

Zajedničke sobe bile su razbacane po zgradama i bile su razne veličine. U nekima je bilo i po 40 kreveta poređanih u dva gusta reda sa prolazom u sredini. Tu sam sreo mnoge drugove, a upoznao sam i dosta novajlija, koje ranije nisam susretao.

Najveći broj političkih zatvorenika bio je raspoređen po radionicama. Kada sam prešao iz samice u zajedničku sobu, mene su najprije dodijelili u knjigoveznicu. Tu sam radio sa nekoliko drugova. Sjedili smo za jednim stolom. Umjesto da povezujemo knjige, iskorišćavali smo svaku priliku za razgovor. Čitali smo i raspravljali o problemima koji su nas interesovali. Kriminalni zatvorenici koji su radili u istim radionicama, gledali su nas i čudili se. Kada su vidjeli šta mi radimo, počeli su se ugledati na nas i raditi manje. Proizvodnja je tako sve više opadala. Naglednici radionica opazili su to i zato su se svakodnevno s nama prepirali.

Onda su me prebacili u tkaonicu. Dobio sam razboj za tkanje debelog platna. U rukovanju razbojem poučavao me je politički zatvorenik Branko Solarić, sindikalni funkcioner trgovačkih pomoćnika i namještenika iz Beograda. Radio je već u tkaonici nekoliko mjeseci i znao je osnovne pokrete razbojem.

U istoj radionici nalazio se i politički zatvorenik Mitar Trifunović Učo iz Tuzle. Rođen je u Bosanskom Šamcu 1880. godine. Jureći trbuhom za kruhom, stiže u Srbiju, gdje najprije služi kao učitelj, a onda 1911. godine dolazi u Tuzlu i zapošljava se kao službenik u radničkoj bolesničkoj blagajni. Tu se srodio sa tuzlanskim radništvom i, konačno, postao je neotuđivi dio njegova tijela. Braneći radništvo na svakome mjestu i u svakoj prilici koračajući skupa s njime, dospio je, eto, da kao robijaš bude u tkaonici zloglasnog Mitrovačkog kaznenog zavoda. Iako već ostario, on je nastojao da se drži mladalački. Hodao je uspravno i zbog slabosti dosta ukočeno. Mitar je bio stari borac, vrlo omiljen i popularan revolucionarni tribun u Bosni, a naročito među tuzlanskim radnicima i rudarima. Zbog drugarstva, nesebičnosti i poštenja bio je popularan i omiljen i kod nas političkih zatvorenika.

Branko Solarić mi je davao uputstva:

— Pazi, u desnu ruku uzmeš čunak... Snažno ga baciš i uhvatiš lijevom rukom kad proleti kroz niti. Ne budi previše revnosta. Ako se pokvari platno, ne brini. Nismo došli da radimo za kazneni zavod. Uskoro ćemo tražiti da naš oslobode fizičkog rada. Nemoj se zbog toga svadati s nadglednikom. Ukoliko što prebaci i ukori te, ubijedi ga da još nisi dobro naučio zanat. Reci mu da nisi navikao na fizički rad. Nemoj bez potrebe izazivati sukob. To ćemo organizovano i ujedinjenim snagama. Znaš?

— Znam, Branko znam, biće sve u redu.

Sjedio sam za razbojem. Bacao i hvatao čunak. Tkao sam i dosta kvario. To se dešavalo više iz neznanja nego hotimično. Radio sam polako i bez naprezanja. Mogao sam i brže da radim, jer nije teško tkati, samo treba strpljenja. Dogovorili smo se da ne budemo suviše revnosni. Sedmoga dana rada nadglednik mi priđe i reče:

— Da vidim šta si uradio? Nisi izatkao ni metar platna. A kakvi su to čvorovi po ivicama? Za ovo platno neće niko dati ni prebijene pare.

— E, pa nisam po zanimanju tkač. Kad budem ispekao zanat, vidjećete kako će platno biti lijepo. Pravo da vam kažem, lijepo je tkati. Jest posao težak, ali je zanimljiv. Samo, gospodine naredniče, plašim se da ću teško savladati tkački zanat kad sam u životu posve nešto drugo učio.

— Radi ti, radi, pa ćeš i naučiti. Niko se nije naučen rodio. Potrudi se malo više, pa će ići. Kad budem opet došao, hoću da te vidim već obučenog.

— Dobro, postaraću se, ako ikako bude moguće.

— Sve je moguće — odgovori nadglednik i ode.

Mitar Trifunović vjerovatno nas je posmatrao i poslije toga prišao k meni.

— Je li te nadglednik opomenuo, šta li? Ne brini. Samo polako i nemoj se sekirati. Ti s njime tako da te ne može privesti upravniku na raport. Tako udesi svoje ponašanje. Mi ćemo već nešto preduzeti da regulišemo svoj život ovdje.

— Hoću, Učo, ne brini. Ništa se ne može postići pojedinačno.

— Da, teško je — nastavio je Mitar. — Ja sam već star, a vidim ima nas ovdje mnogo. Koliko li je tek pokret vani jak, kad nas je ovdje toliko. Ranije nas je bilo tu i tamo pokoji, a sad nas ima i mladih i starih podosta. To me mnogo raduje. Samo mi nije drago što toliki drugovi dopadaju zatvora. Zar tako mora da bude. Treba bolje, opreznije raditi i ostati što duže u narodu, među radnicima i omladinom.

— Tako je Učo, ali znaš, došao šesti januar i diktatura, pa nas jure. A drugovi se za to nisu dobro spremili.

— Da, da znam, upravo zbog toga treba mnogo pametnije i smišljenije raditi.

Naposljetku čika Mitar pogleda lijevo i desno i laganim korakom ode od mene.

Gledao sam malo za starim čovjekom, učiteljem i revolucionarom kako se usitnjenim koracima, držeći se dosta uspravno, polako udaljava i onda opet, kada niko od stražara ne vidi, ponovo pristupa nekom drugom komunisti, neiskusnom novajliji. Učo-Mitar i ovdje, u kaznenom zavodu, obavljao je vjerno svoju učiteljsku dužnost samo nešto malo drukčije. Približivši se nekome od nas, učio je kako da se vladamo, da ne nasjednemo provokacijama te da zajedničkim naporima držimo visoko politički moral.

Tako nas je stalno poučavao naš stari bard »Učo«. On je bio i pozvan da tako postupa. U njemu, starom revolucionaru i jednom od osnivača Komunističke partije Jugoslavije, nataložilo se tokom dugogodišnjeg rada ogromno revolucionarno iskustvo, koje je valjalo svakako poštovati. »Učo« je prošao kroz sito i rešet. Učestvovao je kao dobrovoljac i na solunskom frontu, vjerujući da se bori za slobodnu Jugoslaviju. A kasnije, na znamenitom Vukovarskom kongresu, izabraše ga, kao delegata iz Bosne i Hercegovine, u Centralno izvršno vijeće partije. Potom je postao i član Izvršnog odbora Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, a vršio je i funkciju sekretara Saveza sindikata rudarskih radnika za BiH. Kao organizator rudarskog štrajka, učesnik je proslavljene Husinske bune. Zbog toga je često dopadao zatvora. Kada je 1934. godine izašao iz mitrovačkog zatvora, nastavio je sa svojim revolucionarnim radom. Radio je neumorno i predano.

Prvi utisak, koji je na mene izazvao učitelj Mitar Trifunović u ovom prvom i posljednjem susretu s njime, ostao je u meni još uvijek nedefinisan. Samo mi je to ostalo u pameti da je on čovjek izvanredno visokih ljudskih kvaliteta. Među svim našim političkim robijašima, što su se u to vrijeme nalazili u Mitrovačkom kaznenom zavodu, malo koji bi se mogao takmičiti s njime.

1941. godine, za vrijeme ustaške strahovlade u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) doktora Ante Pavelića i njegovih istomišljenika, ustaše uhvatiše »Uču« i odvedoše ga u zloglasni Jasenovac, odakle se nikada više nije vratio.

IV

Bilo je to jednoga dana, sredinom 1930. godine, rano ujutro. Na uobičajeni znak počeli smo da se budimo. Neki kažnjenici još su se malo protezali na ležištima, drugi su trčali u umivaonicu da se umiju, a oni najhitriji već su počeli na brzu ruku da uređuju svoje krevete. Na prvi pogled činilo se da je to obično, svakodneвно jutro u Mitrovačkom kaznenom zavodu: poslije uređenja kreveta, umivanje, doručak, šetnja i odlazak u radionice.

Ali ovoga puta nije bilo tako. Naš Kaznionički partijski komitet — »Kakić«, kako smo ga zvali — postavio je upravi zahtjev za poboljšanje uslova života i rada u zatvoru. Između ostalog, tražili smo da budemo oslobođeni fizičkog rada, te da nas, političke osuđenike, odvoje od ostalih i smjeste u posebne prostorije. Cilj tih zahtjeva bio je da stvorimo pogodne uslove za pretvaranje našeg, većinom dugogodišnjeg, zatvora u neku vrstu školovanja. To je vrlo dobro znala i uprava. Stoga je i borba oko toga pitanja bila prilično složena i teška. A 1930. godine kada se to zbivalo, nismo još imali dovoljno iskustva u vođenju takve vrste borbe. Ali, bili smo puni poleta. I kad uprava nije pristala da ispuni naše zahtjeve, stupili smo u štrajk glada.

Tog jutra je počelo.

Pržena juha pušila se u kazanima, a mi nismo dolazili sa porcijama. Hljeb smo svi odreda odbacili na gomilu.

Stražari i ključari postali su nervozni. Neki su i bili prebljediti. U prvi mah nisu ni sami znali šta da počnu. Nisu se snašli.

No uprava kaznionice nije stala skrštenih ruku. Naredila je stražarima da nas, kao i obično, izvedu u šetnju u dvorište. U međuvremenu se dala na posao. Odmah poslije šetnje, došli su tamničari sa listom od šezdesetak imena političkih osuđenika. Tu su bili drugovi Moša Pijade, Đuro Pucar i drugi. Kada

se završilo prozivanje, morali smo pokupiti svoje prnje, pa su nas onda postrojili u dvorištu kaznenog zavoda.

Žandari, koje je uprava hitno pozvala, stigli su zaista nevjerovatno brzo. Izvukli su svoje lance, pa su nas sve dva po dva čvrsto vezali. Zatim su, posebnim lancima, dvojicu po dvojicu vezali u četvoro. Poredali su nas u kolonu i tako smo krenuli na željezničku stanicu. Žandari sa punim karabinima, na čijim su se cijevima svjetlucali noževi, okruživali su nas sa svih strana.

Na željezničkoj stanici očekivali su nas, spremni za transport, marveni vagoni.

Ukricali su nas brzo i voz je krenuo.

U uglu jednog vagona sjedili smo nas četvorica. Za moju desnu ruku bio je vezan Đuro Pucar Stari. Našu grupu čuvao je plavi žandar srednjih godina. Kaplar. Pažljivo je slušao naš razgovor. U početku smo mislili da je revnostan zbog svoje dužnosti. Smatrali smo da pazi na naš razgovor da bi mogao podesiti svoje žandarsko držanje. Ali nije bilo tako. Gledao nas je svojim krupnim radoznalim očima i slušao. Odejdnom se obrati meni:

— O vama sam dosta slušao.

Odmah smo opazili da nije zlonamjieran, pa ga jedan od nas upita:

— A ko ste vi? Odakle nas znate?

— Znam da vas to interesuje. Meni je jako teško pri duši da vas upravo ja moram da pratim ovako vezane u lance i u ovim marvenim vagonima. Bio sam radnik, rudar. Plaćali su nas slabo. Život je bio veoma težak. Bilo je dosta gladovanja. Dijete slabunjavo. A nije tako bilo samo kod mene. Slično su živjeli svi moji drugovi i susjedi. I oni su radili u rudniku. Tako se nije moglo dalje. I stupili smo u štrajk. Štrajk je propao. Nismo izdržali. Slomili su nas. Bio sam otpušten sa posla. Kao i mnoge moje kolege. Tu je žena, tu je dijete. A ja bez posla. Nema šta da odnesem kući. Počeo sam da se stidim od svoje vlastite žene. U policiji su mi rekli da bi me oni primili. U početku bilo mi je teško. Ali sam docnije pristao. Postao sam policajac. Dugo nisam mogao izdržati, pa sam otišao, evo vidite, u žandare. I sada sam ovdje. Pratim vas vezane u lance na putu za lepoglavsku kaznionicu — završio je žandar svoju priču.

U našem vagonu bilo je dosta živo. Svaka grupa zatvorenika nešto je razgovarala ili je o nečem raspravljala. Kad bismo se približavali nekoj većoj željezničkoj stanici, zapjevali bismo »Internacionalu« ili pjesmu »Radnici sela, grada«, ili neku drugu revolucionarnu pjesmu. U početku su nas žandari zbog toga opominjali, izdirali se i prijetili. No mi bismo se smirili tek kada bismo završili pjesmu. Pošto smo poslije pjevanja tiho razgovarali, žandari su uvidjeli da nije ni njima zgodno na proputovanju zametati kavgu s nama, pa su se i oni pomirili s tim da pjevamo kada nam se prohtije.

U drugom ćošku našega marvenog vagona sjedila je ispred nas druga grupa zatvorenika, među kojima se nalazio i Martin Franekić, zvan »Komarc«. Ovi naši drugovi nešto su živo između sebe razgovarali. Smijući se, posmatrali su lance na svojim rukama. U toj grupi našao se i neki kriminalac. To je bio jedan od onih opasnih provalnika i obijača tuđih kasa kojeg se uprava Mitrovačke kaznionice svakako htjela otarasiti, pa je uz put iskoristila priliku i uputila ga sa nama u Lepoglavski kazneni zavod.

Razgovor koji je vodila ova grupa drugova, zainteresovao nas je, pa smo joj se malo približili da bolje čujemo. Opazili smo da glavnu riječ vodi upravo onaj provalnik. Pokazivao je našim političkim drugovima svoje bravure.

— Evo — govorio je — sada su lanci na vašim rukama čvrsto zaključani i zbog toga niste u stanju ništa da radite s njima. Kao da ih i nemate. A sada, pogledajte, ovi vaši lanci su potpuno otključani i ja ću ih opet zaključati onako kako su i bili.

To što je onaj kriminalac govorio, zaista je i uradio. U rukama je imao samo jedan malo zavijeni ekserčić, s kojim je otključavao i opet zaključavao lance na rukama. Pri tom su se naši drugovi slatko smijali i mnogo čudili vještini prstiju ovog mladog, blijedog i neuglednog čovječuljka, a ipak opasnog obijača tuđih kasa. Moram priznati da mi je izgledao u tome momentu kao neki mađioničar koji u svom poslu stalno priča: »Sad me vidiš, sada me više ne vidiš«.

Voz je u Sisku trebalo da čeka neko vrijeme. Naš pratilac-kaplar otišao je nešto da kupi.

Odjednom, začusmo kako neko sa perona stanice glasno viče moje ime. Nije zaboravio da naglasi ni moju doktorsku titulu. Vikao je jednom, pa drugi put i treći put.

Ja sam se odazvao.

— Tu je vaš brat. Došao je na stanicu. Pozdravio vas je i dao za vas paketić.

Bilo mi je malo čudno. Znao sam da u Sisku nemam nikog svoga. Najmanje sam se mogao nadati da je tu moj brat, koji je inače živio u Splitu. Ipak sam odgovorio:

— Neka ga, neka. Recite mu da sam zdrav i da se dobro osjećam. Kažite mu da i ja njega pozdravljam. Zahvalite mu na poklonu u moje ime. Raduje me što me se sjetio i ovom prilikom.

Uskoro se u vagon vratio naš žandar-pratilac. Veselo nam je pružio paketić u kojem je bila kutija od sto komada cigareta, jedan hljeb i još nešto za jelo. Predajući nam paketić, ponovio je glasno da mi ga šalje moj brat, tako da su ga i ostali mogli čuti.

Ta pažnja bivšeg rudara bila nam je vrlo draga. I Đuro Pucar, i ja, i svi ostali pušili smo i razgovarali o ovom događaju.

— Ni sami nismo znali ko nas, zapravo, vezane prati — reče mi Đuro Pucar.

— Da, rudar, radnik. Ima dijete. Živi teško. Štrajkuje. Ostaje bez posla. Njegova porodica gladije, utiče na njega. On traži posao, posla nigdje nema. Jedino policija pristaje da mu da hljeba. I, eto ga u žandarima. Čudno zar ne? ...

Voz je jurio ka Zagrebu. Po programu trebalo je da dođemo na glavnu željezničku stanicu.

»Hor pjevača« se spremao. Zapjevali smo »Internacionalu« i »Lijepu našu domovinu«, hrvatsku himnu.

Ali dogodilo se nešto neočekivano. Naši vagoni našli su se oko kilometar od stanice na nekom zabačenom kolosijeku. Tu je brzo stigla lokomotiva i odvukla nas dalje. No mi smo, ipak, i pored te male izmjene u »planu prevoza« nastavili da pjevamo. Nismo dozvoliti da nas zbune.

Ljudi, obični prolaznici, čuli su našu pjesmu. Zastajali su. Mnogi od njih su se približili vagonima, posmatrali nas i pozdravljali mahanjem ruku i maramicom. Dugo smo ih gledali kako idu ubrzanim korakom, a neki i trčeći, pored našeg voza sve dok im nije odmakao iz vida.

Konačno smo stigli u lepoglavsku kaznionu. Žandari su nas predali upravi. Smjesta su nas prihvatili kaznionički stražari i odveli u »Novu zgradu«. ³⁾ Postrojili su nas u veliki krug, pošto smo spustili svaki svoj svežnjić pored nogu, oni su nam skinuli lance s ruku i vratili žandarima.

Stojeći na jednoj, pa na drugoj nozi, počeo sam da razgledam oko sebe. Nalazili smo se na hladnom betonskom podu velikog, okruglog hola. Udisali smo težak kaznionički vazduh, koji sam već jednom osjetio u Mitrovačkom kaznenom zavodu. Okolo nas, slično kao u nekom pozorištu, protezale su se galerije. Ne sjećam se dobro da li su bile samo dvije, ili je postojala i treća. Na galerijama, iza gvozdениh ograda, nizala su se vrata do vrata. Bilo ih je neizmerno mnogo. Nisam bio u stanju da ih prebrojim, iako sam pokušavao da to učinim. Iza ovih vrata nalazili su se zatvorenici koji su čamili u samicama ili u zajedničkim sobama. Prošao sam brzim pogledom najprije po prvoj, pa onda po drugoj galeriji. Na drugoj galeriji, držeći se za željeznu ogradu, stajao je čovjek osrednjeg rasta, vrlo mršav, svjetloplave kovrdžaste kose, sa naočarima. Glava mu je bila uvijena u čisti, bijeli zavoj, kao da je povrijedio lice ili čelo. Na ramenu je nosio male ljestve.

Odjednom sam opazio kako nam taj čovjek na galeriji maše rukom i, prislonivši ljestve uza zid, naglo se počeo spuštati trčećim korakom niz stepenice prvo druge, pa prve galerije. Kada se spustio, prišao nam je brzim korakom i smiješeći se, glasno nas je pozdravio: »Zdravo drugovi!« I tako su mnogi od nas iznenada ugledali Josipa Broza Tita. Vjerovatno je doznao za naš dolazak i kao »slučajno« se tu našao. Neki među nama su ga tada vidjeli prvi put.

Prišao je najprije Moši Pijade i s njim se toplo pozdravio i čvrsto zagrlio, a zatim je prilazio redom svakome od nas, pozdravljajući se i rukujući se s nama.

Drug Tito je tada izdržavao u lepoglavskoj kaznionici svoju dugogodišnju kaznu koja mu je, u novembru 1928. godine, izrečena na procesu u Zagrebu, koji je dobro poznat pod nazivom »Bombaški proces«.

V

Krajem hiljadu devet sto tridesete i početkom hiljadu devet sto trideset i prve godine u Lepoglavi je čamilo dosta radničkih boraca — komunista. Zagrebački policajac, tadašnji direktor redarstva dr Janko Bedeković, postarao se da ne ostanu nepopunjene lepoglavske zatvoreničke ćelije.

Kako je tada izgledala lepoglavska robijašnica?

Kada je drug Tito 1928, na takozvanom »Bombaškom procesu« u Zagrebu, osuđen na pet godina robije, poslali su ga u Lepoglavu na izdržavanje kazne. Tada su ga njegovi najbliži drugovi i prijatelji zvali Joža. I mi koji smo kasnije došli tako smo ga zvali.

Svaka kaznionica tražila je sposobne radnike, osobito mehaničare. Drug Tito je to znao. Zbog toga je želio da tu okolnost iskoristi i uspostavi vezu sa

³⁾ Tako se nazivala jedna novija zgrada lepoglavske kaznionice. Druga starija, mnogo veća od ove, zvala se »Stara zgrada«.

svojim drugovima izvan kaznioničkih zidova. Taj je cilj postigao kasnije, kada je kao mehaničar radio u radionici. Uspostavio je vezu sa komunistima u Zagrebu. Na taj način potpuno je bio u toku događaja. Drugovi su mu se obračali da čuju njegovo mišljenje, a on ih je savjetovao i obilno pomagao.

Uvijek ću se sjećati dolaska u Lepoglavu. Čim smo stigli na stanicu, žandari su nas vezane sprovodili do kaznenog zavoda. Uveli su nas u hol nove zgrade i postrojili u krug. Tada su nam skinuli lance s ruku i predali nas upravi lepoglavske kaznonice.

Rasporedili su nas po samicama nove zgrade. Ja sam bio u jednoj od samica na galeriji.

Iako smo u Sremskoj Mitrovici izdržali propisani period u samicama, opet smo morali i ovdje provesti određeno vrijeme u ćelijama. Takav je bio običaj u kaznionicama. A običaji se ne iskorjenjuju lako.

To je bio »probni staž« za svakog novajliju. Kada je nas nekoliko poslije izvjesnog vremena bilo premješteno u mariborsku kaznionicu, opet smo morali proći ovaj »probni staž« strogo i okrutnog režima.

Poslije izdržanog »probnog staža«, prebačeni smo, napokon, u zajedničke sobe nove zgrade Lepoglavskog kaznenog zavoda.

U ovoj zgradi bilo je sa nama i nepolitičkih zatvorenika — kriminalaca. Jednoga dana šetali smo po dvorištu. Jedan kriminalac mi je pristupio i pokazao prazna zaprežna kola koja su stajala pored kaznioničkog zida.

— Vidite li ona kola tamo? — upita me kriminalac. — Vidite li ona krila sa strane?

— Vidim — odgovorio sam mu.

— E, pa dobro, odavde se može lako pobjeći.

— E, to baš dobro ne vidim.

— Pazite dobro — nastavi kriminalac — uzmite jedno i drugo krilo, prislonite ih uza zid i onda — hop — sa dva-tri koraka ste na zidu. Zatim povučemo krilo i prebacimo ga na drugu stranu zida i eto nas za čas izvan kaznonice.

Moram priznati da mi se snalažljivost ovoga kriminalca u pronalaženju sredstava za bjekstvo dopala.

— S kim bih od komunista mogao o tome još da razgovaram? — upitao me je.

— Možeš s kim god hoćeš, ali u staroj zgradi ima više komunista nego ovdje u novoj. U staroj zgradi najlakše ćeš moći da razgovaraš sa Josipom Brozom. On je u radionici i možeš ga tamo sresti.

On je to i učinio, ali ga je drug Tito prozrio i otjerao od sebe.

Kratko vrijeme poslije toga, kriminalac je prosto i vrlo lako pobjegao iz lepoglavske kaznonice.

Jednoga dana sjedili smo mirno za stolom u našoj zajedničkoj zatvoreničkoj sobi. Tu su se nalazili, osim Jovice Trajkovića i Stevana Čolovića i još neki drugovi. Čitali smo i listali po sveskama i knjigama.

Odjednom, pred vratima snažno zakloparaše ključevi. U sobu je upao ključar. Prozvao je Čolovića, Trajkovića i mene. Malo se uspravio i nastavio važno:

— Hajde, brzo spremite stvari. Idite sa mnom. Brzo, brzo. Za deset minuta da ste gotovi. Čekam vas ovdje.

— Kuda idemo — pitali smo ključara.

— Hajde, hajde ne pitajte.

Kad smo došli u kaznioničku stražarnicu, tu je već bio drug Tito.

Bio sam malo iznenađen. Nisam u prvi mah znao šta je po srijedi. Ipak smo ubrzo saznali da nas četvoricu iz opreznosti premještaju iz lepoglavske u mariborsku kaznionicu.

Stigli su i žandari koji su određeni da nas sprovode. Odmah su zazveketalu lanci. Najprije su ruku druga Tita svezali za moju lijevu ruku, a onda su to isto učinili i sa drugom dvojicom. Tada smo svi skupa krenuli na željezničku stanicu.

Bila je to zanimljiva mala povorka. Naprijed korača jedan žandar, pa četvorica ljudi skupa vezanih u lance koji su zveketalu. Pozadi je stupao drugi žandar. Oba žandara bila su uozbiljena, sa nataknutim bajonetima na karabinima.

Stigli smo na stanicu, ušli u voz i krenuli ka Mariboru. Sjedili smo u kupeu jednog vagona treće klase.

Drug Tito nam je objasnio zbog čega nas premještaju. Onaj kriminalac, obijač kasa, uspio je da pobjegne.

— Nije imao mnogo sreće. Žandari su ga, i pored svog njegovog majstorluka, ipak ulovili. A on, da bi olakšao svoju situaciju, počeo je da izmišlja kako je sa nama pripremao bjekstvo svih komunista iz lepoglavske kaznionice. Na kraju su ga, svejedno, ipak ubili.

Tada se drug Tito obratio meni:

— Nije trebalo da ga šalješ k meni. Ja sam ga prosto najurio.

Osjetio sam kako mi krv navire u glavu. Bilo mi je teško što je zbog mene došlo do premještanja u mariborsku kaznionicu. To je, vjerovatno, opazio drug Tito. Zbog toga nije više o tome ni riječi izustio. Skrenuo je razgovor na šalu.

Kada smo došli u Maribor, kroz grad smo išli na isti način kao u Lepoglavi. Prolaznici su nas posmatrali. Vjerovatno su osjetili da nismo kriminalci. Stupali smo mirno i razgovarali sve dok nismo stigli do kaznioničkih vrata.

Tu smo se prvi put sreli sa Rodoljubom Čolakovićem, koji je izdržavao dugogodišnju robiju. Kratko vrijeme prije našeg dolaska u Maribor iz zatvora je, poslije izdržane kazne, pušten i Boris Kidrič.

VI

Tako su nas iz lepoglavske prebacili u mariborsku kaznionicu. To se dogodilo sasvim neočekivano. Prebačeni smo nas četvorica: drug Tito, Stevo Čolović, radnik iz Arilja, vatreni i nesalomljivi omladinski borac,⁴⁾ Jovica Trajković iz Zrenjanina⁵⁾ i ja.

Kada su za nama zaključali kaznioničku kapiju, žandari su nas predali upravi zatvora »na dalju nadležnost«. Kaznionički ključari su nas ubacili u samice.⁶⁾ Tu smo se našli opet u maloj ćeliji sličnoj onima u Mitrovici ili Lepoglavi. I ponovo sam bio prisiljen da prelazim ono nekoliko koračaja tamo-amo i da ih neprestano prebrojavam, ponovo da pogledavam u kiblu, mali stolić i stolicu i prozorče sa debelim gvozdenim rešetkama. I opet sam, kao

⁴⁾ Poginuo u narodnooslobodilačkom ratu. Proglašen narodnim herojem.

⁵⁾ Poginuo 1941. g. u narodnooslobodilačkom ratu.

⁶⁾ Samica u kojoj je drug Tito ležao, sada je sačuvana u Mariboru kao muzejska vrijednost.

po nekom unutarnjem nagonu, svako jutro, prije svega, bilježio crtice na zidu ili vratima da se ne bih zabunio u broju izdržanih dana.

U samici čovjek ima vremena da svašta misli. Kada sam se, upravo pred izlazak iz zatvora, ponovo našao u samici, izračunao sam da sam do tada u raznim samicama i u istražnim zatvorima odležao ukupno dvije stotine dvadeset i šest dana.

Upravnik mariborske kaznionice zvao se Nikola Vrabel. Bio je tipičan činovnik stare Austro-Ugarske monarhije, birokrat od glave do pete. Pretvarao se da je pristojan, kulturni i hladnokrvan. Ali samo dok je mogao. Nekada bi iskočio iz kože. Tada se u svoj svojoj nagotinji vidjela njegova pokvarenjačka policijska duša. U kaznionici je uveo režim stalnog maltretiranja. Ograničavao nam je slanje i dobijanje pisama, a već je bilo ukinuto primanje paketa. Nije odobravao ni kupovanje hrane, osim nekih malih sitnica, a dozvoljavao je, na primjer, kupovanje finog vitaminskog praška »Ovomaltine«, pakovanog u elegantne, limene kutije. Ne znam pravi razlog zbog čega je to činio. On to, svakako, nije radio iz neke ljubavi prema zatvorenicima koje je čvrsto držao pod ključem. Vjerovatno je imao za to nekog interesa. Možda je od trgovca, kao što se to obično dešava po svim pravilima »nesebičnog« poklanjanja i podmićivanja, dobivao procenat od zarade, pa nas je jednostavno prisiljavao da konzumiramo upravo taj »Ovomaltine«, iako je dobro znao da bismo mnogo radije kupovali slaninu.

— Jednom prilikom, u društvu velikog broja liječnika-sanitetskih oficira — pričao nam je Tito — išao sam upravniku Vrabelu na raport. Molio sam ga za odobrenje da čitam Engelsovu knjigu: »O materijalizmu Ludviga Fojerbaha«. Pitao me je o čemu se u knjizi »govori«. Rekao sam mu da u njoj Engels kritički objašnjava materijalizam njemačkog filozofa Ludviga Fojerbaha. Kada je Vrabel čuo, skočio je kao lud i počeo bijesno na mene da viče: »Zar ti hoćeš da čitaš filozofiju njemačkog filozofa? Šta se ti u to razumiješ? Ti si običan radnik, za tebe je kramp, za tebe je lopata, a ne nekakva filozofija o materijalizmu. Čekić u ruke! To je filozofija za takve ljude, kao što si ti, a ne Ludvig Fojerbah«. U prvi mah nisam znao šta da radim: da li da se ljutim zbog Vrabelove drskosti ili da se smijem njegovoj krajnjoj gluposti — govorio nam je, smijući se, drug Tito.

Istom prilikom — a to je bilo povodom otvaranja Vojnomedicinske akademije u Beogradu 1950. godine — Tito se živo raspričao, obraćajući se direktno meni:

— Vrlo često se sjećam našega života u mariborskom zatvoru. Sjećaš li se upravnika mariborske tamnice Nikole Vrabela? Mnogi zatvorenici su ga nazivali »Rabelj«, što na slovenačkom jeziku znači: krvnik.

— Kako da ne, sjećam se dobro. Vrlo dobro ga se sjećam — odgovorio sam.

— Sjećaš li se kako je Vrabel pozivao k sebi u kancelariju političke zatvorenike i tražio od njih da se odreknu Partije i političkog rada?

— I toga se sjećam vrlo dobro.

— Jedanput je i mene tako pozvao — nastavio je drug Tito da priča — i nagovarao me da se odreknem Partije i politike. Obećao mi je da ću odmah biti pušten na slobodu i da ću moći mirno da živim i radim. Na to sam energično odgovorio Vrabelu, jer mi smo svi imali unaprijed određen stav: »Gospodine upravniče, badava se trudite i mučite. Komunisti se nikad ne odriču ni Partije ni političkog rada; nećete nikada uspjeti da ijednog od nas nagovo-

rite na tako nešto«. Tada se Vrabel, po običaju, razbjescio i ljutito me otpustio iz svoje kancelarije.

— A što je bilo sa Vrabelom? — upitao sam druga Tita.

— Godine 1945, po oslobođenju naše zemlje — objasnio je smješkajući se drug Tito — Vrabel je bio uhapšen budući da je služio neprijatelju. Nešto kasnije, obratio mi se njegov sin s molbom da mu oca oslobodim zatvora, navodeći da je već izdržao dvije trećine kazne.

— I šta je bilo s Vrabelom? — nehotice mi ponovo izleti isto pitanje, jer sam bio vrlo radoznao.

Drug Tito će na to hladnokrvno i posve smireno, okrenuvši malo svoj pogled prema meni:

— Kako vidim vrlo si nestrpljiv. Pa poradio sam kod naših slovenačkih drugova i savjetovao im da ga puste na slobodu.

Tako se Vrabel opet domogao slobode vjerovatno obradovan i još više iznenađen jer on tako nikada ne bi postupio.

Drug Tito, opazivši na mome licu neku vrstu začuđenosti, produži dalje:

— Misio sam, to je čovjek birokratskog i konzervativnog kova, servilni činovnik Austro-Ugarske monarhije. Mozak mu je okamenjen, kao cement tvrd a, s druge strane, nije učinio nikakvo strašno krivično djelo. Hm... u krajnjoj liniji taj čovjek nam ama baš nimalo nije opasan, pa što da ne živi na slobodi? Što da budemo nehumani, kada to nije naše svojstvo? Eto, zbog toga sam se zauzeo kod drugova i oni su ga odmah pustili.

— Siromah Nikola Vrabel, svojevremeno, dok je sjedio na stolici direktora zloglasnog kaznenog zavoda u Mariboru, nije se nadao — pomislio sam u sebi — da će jednoga dana doći u situaciju da moli pomilovanje za sebe i to od čovjeka, koga je nagovarao da se odrekne svoga političkog uvjerenja i kojega je izbacivao iz svoje upravničke kancelarije, a da će ga on pustiti iz zatvora.

U samicama mariborske kaznionice, kao politički zatvorenici, nalazili su se drugovi: Rodoljub Čolaković, Radomir Vujović i još dva slovenačka radnika iz Bele krajine. Jedan se zvao Janko Butalo, a drugi Kocman, imena mu se ne sjećam. Oni su se nalazili u samicama već duže vremena. Nisu uopće znali kada će prestati njihovo izdržavanje kazne u samici i kada će preći u zajedničku sobu. Njihovo stanje bilo je posve neizdržljivo. A upravnik Vrabel nije htio ozbiljno da se pozabavi njima. Zbog toga smo preko naših ključara i stražara često poručivali upravniku da se mi sa tom i takvom situacijom nikada i nikako nećemo moći pomiriti. Drug Tito nam je to naročito ozbiljno predočavao.

Već prvih dana poslije našeg dolaska u kaznionu, Rodoljub Čolaković je uspio da sa nama uspostavi pismenu vezu. Nekako se Ročko uvukao na rad u kancelariju, odakle je imao priliku da uspostavi dodir sa drugovima u samoj kaznionici, a i sa nekim ljudima izvan kaznioničkih zidova. Na taj način drug Ročko nam je mogao objasniti prilike koje su vladale u Vrabelovom zatvoru. Isto tako s njime smo se dogovorili kako da budemo prebačeni iz naših samica u zajedničku sobu.

Jednom prilikom dogodilo nam se ovo: glavni ključar, nadstražar, uhvatio je moje pismo upućeno Rodoljubu Čolakoviću. Pismo je, doduše, bilo lažno adresirano i pisano pod pseudonimom, a sadržaj formuliran vrlo oprezno. I slova su bila iskrivljena. S te strane, dakle, nije bilo opasnosti. Ali postojala je očita sumnja. Vrabel je odmah pozvao druga Ročka na raport. Dobro ga je

izgrdio tvrdeći da je pismo namijenjeno njemu. Drug Ročko nije ostao upravniku dužan, odbio je najenergičnije da ima ma kakve veze s pismom. Ročko je bio čvrst, nije priznao kome je pismo bilo namijenjeno, ni ko ga je mogao napisati. Zahvaljujući tome, ova »afera« nije izazvala teške posljedice. Naprotiv, rezultat svega toga bilo je iznenadno prebacivanje u zajedničku sobu već sljedećeg dana. Isti nadstražar koji je uhvatio pismo došao je pred vrata naših samica i naredio:

— Hajde, spremajte se, dobili ste skupnu sobu, brzo, brzo, hajde.

Svi smo bili začuđeni tom neočekivanom Vrabelovom odlukom. Ovaj upravnikov postupak objašnjavali smo tako da se Vrabel pokolebao zbog našeg stalnog naglašavanja i protestiranja da se nećemo pomiriti sa situacijom u samici. Tumačili smo Vrabelov postupak i kao posljedicu Ročkovog energičnog držanja na raportu. Upravnik Vrabel je već imao vrlo neugodno iskustvo sa političkim zatvorenicima. Prilikom jednog štrajka gladu, jedan politički zatvorenik je umro od gladi i maltretiranja. Vrabel, vjerovatno, nije više imao smjelosti da se upusti u sličnu avanturu, pa je popustio.

Čim je nadstražar saopćio da idemo u zajedničku sobu, brzo sam poku-pio stvarčice što sam ih kod sebe imao i trkom pošao da se sastanem sa drugovima. Stepenicama sam veselo skakutao.

Stizali smo u zajedničku sobu jedan po jedan, nasmijani. Svi smo se nadali nekoj kazni zbog pisma, a ono zajednička soba. To je bio naš ideal.

Tako smo se, eto, nas nekoliko komunista, sastali sa drugom Titom u zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo proveli preko dvije godine.

VII

Nova zajednička soba je bila dosta velika, ali ipak, za nas osmoricu malo potijesna. Bila je otprilike šest metara široka, a osam duga. S prednje strane nalazila su se dva prozora. Rupica na vratima služila je stražaru da može u svako doba zaviriti u sobu i vidjeti šta radimo. U sredini sobe stajao je dva i po metra dugačak i osamdeset centimetara širok, običan, vrlo prost sto. Pored njega, s jedne i s druge strane, nalazile su se drvene, dosta uzane klupe. U jednom uglu postojala je mala kabina u kojoj je bila smještena kibla i kužila vazduh.

Ležali smo na gvozdenim krevetima. U uglu do prozora bio je krevet Rodoljuba Čolakovića Ročka. Uski prozor dijelio je njegov krevet od tri sljedeća. Na srednjem je ležao drug Tito, desno od njega ja, a lijevo Radimir Vujović. Uz drugi prozor, na suprotnoj strani, nalazio se krevet slovenačkog radnika Janka Butala. Dalje uza zid stajao je krevet i drugog slovenačkog radnika koji se zvao Kocman. Krevet Jovice Trajkovića bio je prislonjen uza zid u uglu do vrata nasuprot Čolakovićevom, a između njih nalazio se i posljednji krevet na kojem je ležao Stevo Čolović. Ova zajednička soba izgledala nam je, u prvo vrijeme, vrlo lijepa i prilično pristojna. Čim smo došli u nju, okretali smo se i razgledivali. Poslije dosadnog života u samici, njoj smo se obrađovali i od radosti gotovo skakali. Ali, to je bilo samo u početku. Kasnije smo se na nju toliko navikli i u našoj ocjeni konačno je stavili na njeno pravo mjesto. U ovoj sobi većina nas izdržala je gotovo pune dvije i po godine, dok jednog dana, upravo pred odlazak druga Tita, nisu premjestili Čolovića, Trajkovića i mene u drugi kazneni zavod. Ročko, Rade Vujović i ona dva slovenačka radnika bili su izašli nešto ranije. Drug Tito je posljednji napustio našu zajedničku sobu u mariborskoj tamnici.

U samicama i zajedničkim sobama vladao je poseban kućni režim upravnika kaznionice Nikole Vrabela — »Rabelja«. U sobi je uvijek bilo dosta smrada, a čistog vazduha vrlo malo. Dozvoljavalo nam se da pišemo pismo samo jednom mjesečno. Iako je hrana bila vrlo slaba, Vrabel u početku nikako nije odobravao da dobijemo pakete izvana. Kao najbolju hranu, koju nam je Vrabel pružao, smatrali smo zelenu, glavičastu salatu i salatu od šarenog pasulja, koju smo dobijali jednom nedjeljno natrpanu u lonce od običnog lima. Ova »dupla« salata nazivala se ručkom, jer nam uz nju nisu davali više ništa. Zbog slabe ishrane bili smo prilično izgledniji, što se očitovalo na našim licima i na čitavom tijelu. Drug Tito je bio vrlo slab i mršav, duboko upalih obraza na licu. Stoga smo mu davali neki sirup koji se zvao »Energin«. Doduše, taj sirup, iako je na etiketi nosio tako »energičan« naziv, nije mu mnogo pomogao, ali je bio sladak i donekle, hranljiv.

Jednoga popodneva Ročko je ušao u sobu i izvukao iz džepa komadić sremske kobasice. Bila je dugačka desetak do dvadeset centimetara. Naš sobni dežurni uzeo je odmah kobasicu i vrlo pažljivo je izrezao na osam jednakih dijelova. Svako je dobio po komadić dugačak najviše centimetar i po. I tako smo okusili sremsku kobasicu. Inače, bili su rijetki dani kada je Ročko uspijevao da nam prokrijumčari po neku sitnicu. Stražari su ga pretresali kada se vraćao iz kancelarije i nije mu bilo lako da što god unese u sobu.

Poslije izvjesnog vremena provedenog u zajedničkoj sobi, Vrabel nam je odobrio, vjerovatno po uputstvu iz Beograda, da možemo mjesečno dobijati po jedan paket hrane od pet kilograma. Prvi paket primio je Rade Vujović. Donijela mu ga je sestra Živka, koja je došla da ga posjeti. Kada se Rade vraćao poslije susreta sa sestrom, slavodobitno i smiješeći se ulazio je kroz vrata. U rukama je nosio otvoren paket, jer su ga prethodno raspakovali stražari radi kontrole. Iz ugla kutije virila je pečena ćurka i još nešto dobro za jelo. Kad je stražar za njim zatvorio vrata, odmah smo se skupili da vidimo šta ima u paketu. Osim ćurke, bila je i pečena kokoška, dosta mladog prasećeg mesa, nešto sira, kajmaka, slanine, pogača i još mnogo štošta. Miris fino spravljene hrane koji dugo nismo imali prilike da osjetimo golicao nam je čula. Htjeli smo odmah započeti gozbu, ali nije bilo Ročka. Sačekali smo dok se vrati s posla. Kad se pojavio, mislili smo da će se iznenaditi. Ali, neko mu je već bio saopćio da smo primili paket sa hranom. Odlučili smo da se dobro najedemo.

Kasnije smo dobijali još pokoji paket i utoljavali glad. Pošto su paketi stizali dosta rijetko, još uvijek nije bilo onoliko hrane koliko je našem iscrpljenom organizmu bilo potrebno.

Uzgred ću nešto ispričati: skoro dvadeset godina docnije, prilikom otvaranja Vojnomedicinske akademije u Beogradu 1950. godine, mnogi sanitetski i drugi oficiri okupili su se u dosta velikom broju oko druga Tita. Bilo nas je preko stotinu. Razvio se veseo i prijatan razgovor. Podsjećajući se na vrijeme našeg boravka u zajedničkoj sobi mariborske kaznionice, drug Tito se odjednom obratio nekolicini oficira oko sebe i pokazao prstom na mene:

— Vidite li ovoga čovjeka?

Oficiri su me pogledali i odgovorili:

— Vidimo, vidimo.

— E, dobro. Pazite što ću vam sada reći. On ima običaj da hrće kad spava.

Svi su se veselo nasmijali. Željno su iščekivali da čuju šta iza toga dolazi.

Drug Tito je, šaleći se, nastavio:

— Bili smo dugo vremena sa još nekolicinom drugova u zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda. Naši kreveti stajali su jedan uz drugoga. Jedne večeri ležao sam dugo u krevetu. Nešto sam čitao. Napokon sam odložio knjigu i htio da spavam. Ali nisam mogao nikako zaspati. A moj ti Levi hrče li hrče. Ne da mi da zaspem, pa ne da. Stalno pili kao testerom. Okretao sam se, čas na jednu, čas na drugu stranu. Razmišljao sam šta da radim. Odjednom se dosjetih jedne male varke. Napravim se kao da sam zaspao. Svojom desnom rukom, kao nehотиčno, lagano udarim mog susjeda po licu. Tada se brzo umirim, počnem duboko disati kao da tvrdo spavam. A on se, jadan, probudi. Počeo je onako bunovan da mumla. Pogleda malo na mene, a malo na Ročka, koji je takođe spavao. Onda se počeo okretati lijevo-desno. Namještao se nekoliko minuta i pokušavao da opet zaspi. U međuvremenu iskoristio sam priliku i zaspao, jer mi njegovo hrkanje više nije smetalo.

Svi smo se veselo smijali. Drug Tito se obratio meni:

— Sjećaš li se kako smo upravnika Nikolu Vrabela lijepo nasamarili? Sjećaš li se kako smo pravili kesice da bismo prikrili naše učenje.

Ono što nas je tako snažno vuklo da u kaznionici, za vrijeme našeg tamnovanja, budemo u zajedničkoj sobi, bilo je naše kolektivo učenje, raspravljavanje, međusobno upoznavanje i prenošenje iskustava. Mi smo, stoga, sobu u mariborskoj kaznionici pretvorili u školu na isti način kao i u drugim kaznionicama. Imali smo razne dozvoljene i nedozvoljene knjige. Rade Vujović preveo je Engelsovog *Anti-Diringa*. Cijeli naš kolektiv mu je u tome pomagao. Ročko je preveo *Finansijski kapital* od njemačkog socijaliste Rudolfa Hilferdinga. Imao je dosta muke dok je uspio da iznese napolje taj svoj veliki rad. Jovića Trajković preveo je *Akumulaciju kapitala* od Roze Luksemburg. Taj je prevod propao kod Vrabela kad smo bili premješteni iz mariborske u mitrovačku kaznionicu.

U planu smo imali da proučimo Engelsov *Anti-Diring*. To smo i ostvarili. Taj predmet nam je predavao Rade Vujović. Zajedničko proučavanje trajalo je punih sedam mjeseci. Osim *Anti-Diringa*, služili smo se i drugom literaturom, koju smo posjedovali. Imali smo i drugih predavanja i zajedničkih obrada tema. Drug Tito nam je predavao teme iz istorije sindikalnog i radničkog pokreta u Jugoslaviji, a posebno istoriju Komunističke partije Jugosla

Nije bilo lako organizirati ovaj naš zajednički rad. Stražar je mogao svaki čas da proviri kroz rupu na vratima, da nas iznenadi i omete u poslu. Ipak smo u tome uspjeli.

U mariborskoj kaznionici zatvorenici su radili razne poslove. Oni su, između ostalog, pravili od papira razne kesice i fišeke koje je uprava prodavala mnogim trgovcima i bakalnicama. Kесе su bile od kilograma i polukilograma, a neke i veće. Fišeci su bili trouglasti i u njih je moglo stati četvrt kilograma prehrambenih artikala, ili čega drugog. Mi smo se prihvatili da pravimo fišeke, jer smo u tome vidjeli dobru mogućnost za prikrivanje našeg zajedničkog učenja.

Po Vrabelovoj normi, svaki zatvorenik je morao dnevno da izradi do 2400 fišeka. Taj rad plaćen je dinar ili dinar i dvadeset para. Kažnjenik se tim novcem koristio za kupovanje hrane ili ga je u ruke dobijao prilikom izlaska s robije. Mi u zajedničkoj sobi smo prekršili Vrabelovu normu. Svako je pravio dvije do četiri stotine fišeka na dan. Radu Vujovća, kao predavača, potpuno smo oslobodili rada. Za svoj posao dobijali smo po nekoliko para dnevno. Ubr-

zo je upravnik Vrabel opazio da se mi ne pridržavamo određene norme. Zbog toga je pozvao jednog našeg druga na raport. Između njih se razvio otprilike ovakav razgovor:

— Slušaj — počeo je upravnik — u tvojoj sobi se radi vrlo malo fišeka.

— Radimo koliko možemo — odgovorio je naš drug.

— Da, ali ja sam odredio normu od 2400 na pojedinca, a vi svi zajedno ne radite koliko jedan jedini čovjek. Ima ovdje zatvorenikâ koji za dan naprave po 4000 i više komada.

— Mi se trudimo, ali više nismo u stanju da uradimo.

— E, onda slušaj, ukinuću vam pravo da svakog mjeseca kupujete hranu. To reci svojim drugovima.

I Vrabel nam je, zaista, zabranio da mjesečno kupujemo ono malo hrane, ali je ubrzo povukao svoju zabranu i mi smo fišeke i dalje radili po normi koju smo sami odredili. Za vrijeme rada smo obično sjedili oko stola zatrpahnog ljepilom, četkama i papirom. Ispod papira i fišeka sakrivali smo knjige za učenje i bilježnice. O temi smo raspravljali, diskutirali i unosili bilješke u sveske. Ukoliko bi stražar zavirio u sobu, vidio bi da smo zaposleni pravljenjem fišeka i odlazio je zadovoljan. I mi smo bili zadovoljni.

Vrabel se nikako nije pomirio s našim načinom rada. Pokušao je da nas spriječi u učenju. Jednog dana odlučio je da druga Tita premjesti na neki drugi posao. Po njegovom naređenju, stražar ga je odveo u električnu radionicu i dao mu zadatak da vrši nadzor nad cjelokupnom električnom strujom. Drug Tito se odmah snašao. Vrlo često pravio je manje kvarove i kratke spojeve. Struja je prestajala teći i rad u kaznionici trpio je zbog toga. Vrabel se, napokon, dosjetio jadu. Otpustio je druga Tita sa električarskog posla i vratio ga opet nama. A to je drug Tito želio.

Tako je tekao dio života u zatvoreničkoj zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo se nalazili zajedno sa drugom Titom i Radom mirom Vujovićem, između 1931. i 1933. godine.

VIII

Lepoglavska kaznionica nastojala je da stvori raspoloženje zatvorenika prema vlastitom nahodanju i prema trenutnim potrebama. Za postizanje tog cilja imala je posebnu ekipu ljudi u kojoj su, osim popova raznih vjera, bili i kaznionički učitelj i ljekar.

Kostić — mislim da se tako zvao penzionisani učitelj — primio se dužnosti kaznioničkog »prosvjetitelja«. Taj omaleni debeljko, brkova uvijenih na mađarski način, pojedinačno nas je pozivao k sebi u kancelariju na razgovor, u stvari, na beskrajno ćaskanje. On je redovno cenzurisao poštu koju smo primali i slali. Dobro je pri tom pazio da mu štogod ne promakne. Ali, uprkos njegovoj velikoj revnosti, prolazilo je, ipak, mnogo toga što je bilo za cenzurisanje, jer je učitelj bio prigljup i ograničen čovjek.

Preda mnom je jednom prilikom Kostić, sučući brkove debeljkastim, kratkim prstima koje je prethodno pokvasio vrhom jezika, počeo da se hvali:

— E, moj doktore, nemoj misliti da samo vi komunisti čitate Marksov *Kapital*. Ja sam čak Franje Josipa prvog. Dobro govorim i pišem njemački i zašto onda ne bih čitao *Kapital*? Dabome, čitao, čitao sam ga, i to u originalu. Meni je to, moj gospodine, lako pošto njemački jezik poznajem kao i svoj ma-

ternji. A drugi ne znaju čestito ni svoj jezik, a kamoli tuđi. Na primjer, reci mi drugi padež množine od riječi ronilac.

— Pa, ronilaca — odgovorio sam mu.

— E, dobro, a veli li se ronilac ili ronioc?

— Pa, ronilac.

— Ti, eto to znaš, a mnogi ne znaju.

Taj stari brbljivko opet se prisjeti Marksovog *Kapitala*.

— E, vidiš moj doktore, ja bih volio da posjedujem kakav kapital. Ne bih tada morao toliko kuburiti sa učiteljskom penzijom, ni sada raditi. Mjesečni honorar uz penziju dobro dođe, ali je to još uvijek malo. Bolje je posjedovati kapital, nego ga tumačiti i o njemu pisati. Zar ne? Neko vjeruje u boga, neko u kapital. Ja vjerujem i u jedno i u drugo. Prvo je dobro za dušu, a drugo za tijelo. Treba biti praktičan, a ne kao vi komunisti. Šta će vam Marksov *Kapital*? Kakve koristi, čitajući ga, imate? Samo badava dolazite u zatvor. A mogli biste sticati kapital i lijepo i mirno živjeti.

Tako je Kostić među komunistima sprovodio svoju »propagandu«. Trudio se koliko je znao i umio. Nekada je bio veseo, misleći da će njegovu sjeme donijeti ploda. Kad bi dobio pristojan odgovor od ponekog duhovitog komuniste, češao se iza uha i pomalo ljutio.

Kaznionički ljekar Šantel bio je razrook čovječuljak crvenkastožućkaste kose. Bio je to tip svoje vrste. Ulogu kaznioničkog ljekara shvatio je i kao policijsku službu. Za njega je ljekarska etika bila špansko selo. Maltretiranje je prodrlo u sve pore njegove duše. Postupci prema zatvorenicima graničili su sa običnim zločinom. Drug Moša Pijade pričao nam je kasnije, u jednoj mitrovačkoj zatvoreničkoj sobi o tom lepoglavskom ljekaru i njegovom shvatanju ljekarske etike.

IX

Na galeriji iznad hola takozvane nove zgrade u lepoglavskoj kaznionici nizala su se vrata zatvoreničkih soba. To su bile samice — ćelije i zajedničke sobe. U jednoj od tih zajedničkih soba na galeriji tamnovao sam i ja sa nekoliko svojih drugova. Iznad vrata stajao je broj 11. Bila je dugačka 9 ili 10, a široka oko 5 koraka. Imala je prozorčić sa rešetkama što su gledale u staru zgradu. U jednom uglu sobe nalazila se oniska gvozdена pećica, a u drugom mala kabina sa kiblom. U uglu do vrata nalazio se dvospratni gvozdeni krevet. S nama je u sobi bio Stevo Čolović, čovjek nesalomljive prirode. Gorio je od želje za znanjem. Tu se nalazio i Oskar Davičo, zvani »Moška«, poznati književnik i pjesnik. Pričao nam je da su ga tim imenom prozvali njegovi drugovi dok je bio dječak.

Kako je i Moša Pijade bio u našoj sobi, odlučili smo da proučavamo prvu svesku *Kapitala*. Poznato je da je drug Moša (M. Porobić) preveo Marksov *Kapital*. Jedino mu je Rodoljub Čolaković (R. Bosanac) pomogao kada je prevodio prvu svesku. Moša je na prevod *Kapitala* utrošio mnogo godina.

Kurs je započeo. Sve je teklo u potpunom redu i bez ikakvog zastoja. Moša je predavao. Sjedio je na svome krevetu, a mi oko njega. Najviše nam je trebalo vremena za prva tri poglavlja: *O robu*, *O procesu razmjene robe* i *O novcu*. U početku nismo lako shvatili Marksovu dijalektiku izlaganja političke ekonomije. Moša nas je upozorio da su Marksa njegovi »popularizatori« Karlo Kaucki i drugi, bilo svjesno bilo nesvjesno, »čistili« od dijalektike, koja im je smetala. A takvih čistača od Marksove dijalektike biće i ubuduće.

Moša nam je govorio:

— Proučavajte *Kapital* po Marksu i manje se oslanjajte na njegove »popularizatore«. Bolje ćete ga i temeljitije tako shvatiti.

Moši bismo postavljali pitanja ako nam nešto nije bilo dovoljno jasno. Prilikom ponavljanja, praktikovali smo da neki od nas izlaže istu stvar. Tada je počinjala diskusija.

Tako je u sobi broj 11 lepoglavske kaznionice nekoliko nas političkih robijaša sticalo znanje iz Marksova *Kapitala* pod rukovodstvom njegovog najtalentovanijeg prevodioca Moše Pijade-Porobića, dok nas uprava kaznionice nije opet porazmještala.

X

Na jednom spratu stare zgrade lepoglavske kaznionice bili su komunisti. U istoj zgradi nalazili su se, u to vrijeme, i ostali politički zatvorenici, većinom frankovci. Među njima bilo je i nekoliko radićevaca. Mi smo ih, sve odreda, nazivali hrvatskim nacionalistima. A bilo je i čestitih mladića, ubijedenih revolucionara, kao što je, na primjer, bio Martin Franekić, koga smo svi mnogo zavoljeli i zvali »Komarac«. Bio je brz i mršav, a skakutao je kao prvi komarac. Tu su se nalazili i Ante Dobrilo i Šime Balen.

Tu u zatvoru nalazio se s nama i stari Josip Čaki, sindikalni funkcioner iz Vojvodine. Sijedi starčić, onizak, vrlo mršav, malene glave, vrlo upalih, zelenih očiju, koštatog lica i blijedih obraščića. Izgledao nam je kao mala leptirica, koja svaki čas može da ugine. Nikada ga ranije nisam vidio, ali mi je odmah postao vrlo drag. Josip Čaki je bio osuđen na dugogodišnju robiju zbog učešća u atentatu na kralja Aleksandra. Od užasnog maltretiranja bila mu je oduzeta cijela lijeva strana tijela. Ruka mu je visila kao mrtva. Osam punih godina ležao je u samici. Nekoliko godina nosio je na rukama i nogama teške lance.

U jednoj zatvoreničkoj sobi skupili smo se oko njega kao djeca oko starog djede sa gustom bijelom kosom na glavi i tankim, isto tako bijelim, dugačkim brcima ispod prozirnog nosa. Sjedeći na klupici sa štapom među nogama, govorio nam je:

— Mučili su me u istražnom zatvoru da odam svoje drugove. Nisam htio ništa da kažem. Tada su me strpali u odžak. U njemu sam stajao ukočen. Nisam mogao da se maknem ni lijevo ni desno. Boljela me kičma. Boljele su me ruke, noge. Sve me je boljelo. Dim me lagano gušio. Bilo je strašno. Onesvijestio sam se. Izvukli su me iz odžaka. Ne znam kako, ni kada. Poslije su me opet mučili. Tukli su me. Čupali su mi kosu i dlake. Htjeli su me uništiti. I evo, ova moja šaka je posve nemoćna. Ne mogu njome ništa. Usahnula je. Ali ja imam još jednu ruku. Evo je. Njome mogu još da poneseš pušku.

Tada je Čaki podigao mršavu, tanku ruku. Stisnuo je pesnicu i, kao da prijeti, lagano je tresnuo njome o dasku stola. Pričao nam je mnogo o svojim doživljajima o učešću u radničkom pokretu Vojvodine, kao i u Sjedinjenim Državama Amerike, gdje je neko vrijeme živio u emigraciji. Kada smo se razilazili, Čakija bismo uzimali ispod pazuha i vodili ga polagano u njegovu sobu da se odmara.

Upravo u to vrijeme smo vodili borbu protiv uprave kaznenog zavoda. Željeli smo da poboljšamo svoj položaj. U borbi su učestvovali svi politički kažnjenici. Partijski kaznionički Komitet — »Kakić« odlučio je da u ovu borbu uvuče i kriminalce, pa ih je pozvao da štrajkuju. Oni su to odmah prihva-

GRUPA KOMUNISTA ROBIJAŠA U LEPOGLAVI 1935—1936. (MRBiH Sarajevo, inv. br. FRP 1067)
I red odozdo s lijeva na desno: 1. Andrija Hebrang (Fati), 2. Momi Levi (Sunja), 3. Mlovan Đilas (Dido), 4. Milorad Petrović (Suca), 5. Moša Pijade (Miladen — Siki, 6. Josip Caki, 7. Milan Mijalković (Stojilko), 8. Neidentifikovan, 9. Neidentifikovan, 10. Bane Andrejev (Backo), 11. Neidentifikovan.
II red: 1. Stanko Paunović (Puhmjot), 2. Ječić (ng. (?), 3. Neidentifikovan, 4. Neidentifikovan, 5. Neidentifikovan, 6. Đuro Fucar, 7. Branko Fridman, 8. Rudolf (?), Rajnpreht, 9. Martin Slić, 10. Josip Salaj, 11. Radivoje Davidović (Kepo). **III red:** 1. Oskar Davičo (Moška), 2. Zanko Zrenjanin (Učo), 3. Neidentifikovan, 4. Ivan Milutinović (Cvorak), 5. Neidentifikovan, 6. Jovan Beljanski (Lala), 7. Neidentifikovan, 8. Mima Aleksić, 9. Neidentifikovan, 10. Petko Miletić (?). **IV red:** 1. Stevo Boljević, 2. Boris Vojnilović (Torej), 3. Majer Samuel, 4. Drago Krndija, 5. Neidentifikovan, 6. Jovica Trajković, 7. Neidentifikovan, 8. Neidentifikovan, 9. Moma Đorđević, 10. Neidentifikovan, 11. Branko Solarić, 12. Neidentifikovan, 13. Ognjen Prica, 14. Mujkić (?). **V red:** 1. Branko Bujić (Sedmak), 2. Đuro Spoljanić, 3. Nikola Grubor, 4. Neidentifikovan, 5. Neidentifikovan, 6. Ivan Marković (Irac). 7. Otokar Keršovani (Čura — Enciklopedija, 8. Neidentifikovan. (Identitet utvrdio autor članka).

tili. Uvlačenje kriminalaca u ovu borbu političkih zatvorenika bila je velika greška koju je tada učinio »Kakić«.

Zbog toga je uprava kaznionice, mislim da je tada bio upravnik neki Petrović, odlučila da protiv nas upotrijebi oštre mjere. Situacija je postala vrlo napeta. Uprava je posredstvom svojih agenata prijetila da će nas napasti oružjem. A »Kakić« je, opet, odlučio da se u svojim sobama zabarikadiramo ako dođe do takvog napada. Bili smo u neizvjesnosti. Toga dana pjevali smo razne pjesme. Skupili smo se u hodniku i zapjevali Internacionalu. Hrvatski nacionalisti su nam, opet, iz svog odjeljenja, odgovorili pjevanjem hrvatske himne. Pred večer se pronijela vijest da je u kazneni zavod Lepoglave stiglo odjeljenje žandarmerije. Govorilo se kako to uopće nisu pravi žandari, nego srpske komitadžije, presvučene u žandarsko odijelo.

Prije mraka, ključar je zatvorio sva vrata. To je bilo nešto novo, jer su, inače, u našem odjeljenju vrata bila otvorena. Bilo nam je jasno da će se nešto naročito dogoditi.

I zaista, petnaestak minuta poslije toga, u hodnik su upali žandari. Podigli su veliku buku i graju. Čule su se razne psovke, pogrde i prijetnje:

— Daćemo mi vama Maćeka i Lenjina. Čuće Hrvati kako Srbi govore. Smirićemo mi njih, komunističku im majku. Pjevaće oni razbijenih glava. Pucaćemo u meso, ako ne budu mirni.

Odmah smo počeli praviti barikadu. Na vrata sobe postavili smo sto, stolice, klupe i sve ostalo, što se tu nalazilo. Bili smo riješeni da ostvarimo odluku Komiteta, mađa su se mnogi među nama, klimajući zabrinuto glavom, pitali: da li je odluka »Kakića« bila u ovom trenutku ispravna?

Odjednom smo čuli grubo i glasno lupanje po vratima. Nekoliko sekundi poslije toga, odjeknuo je i pucanj. U nastaloj graji neko je viknuo:

— Poginuo je Stevo Boljević.

Stevo Boljević je bio obučarski radnik, Crnogorac. Osuđen je zbog komunizma na dugogodišnju robiju. Nismo znali da li je samo ranjen ili je poginuo.

Nekoliko minuta kasnije, sa prozora naše sobe vidjeli smo kako nekoga iznose na nosilima. Bio je pokriven bijelim čaršavom preko cijelog tijela. Nije mu se vidjela ni glava. Iz te udaljenosti nismo mogli utvrditi da li se na nosilima nalazio mrtvac ili samo ranjenik.

Po hodniku se i dalje čula vika, pucanje i udaranje kundakom na vrata.

Sa mnom u sobi nalazilo se još desetak drugova. Između ostalih, tu je bio i Slovenac Venigerhelc, zvan »Fečka«. Kada smo vidjeli kako teku događaji, jednoglasno smo odlučili da skinemo barikade. Izgledalo nam je ludo da u sobi, goloruki, udaramo na puške i bajonete. I, zaista, s time su se svi složili. Čekali smo šta će biti. Odlučili smo da se ne odupremo. Kasnije smo doznali da se tako postupilo u svim sobama osim u prvoj u kojoj se nalazio Stevo Boljević.

Zalupali su na naša vrata. Kundaci su udarali snažno i grubo. Čulo se jasno vikanje:

— Otvaraj, udri ih da znaju šta je disciplina.

I vrata se otvoriše. U sobu je upalo nekoliko žandara. Cijevi pušaka uperili su pravo u naša tijela. Znojjava njihova lica izgledala su životinjski gruba. Oči su im bile krvave i sijale su od bijesa i zlobe. Trčali su prema nama. Zbili su nas između stola i zida i počeli udarati kundacima i cijevima. Nisu pazili gdje udaraju. To im je bilo potpuno svejedno. Neke su udarali po

glavi, neke po leđima. Mene je jedan udario puščanom cijevi u rebra tako snažno da mi je za trenutak zastao dah u grlu. Zanimemio sam. Boljelo me strašno, pa ipak nisam bio u stanju da dam ni glasa od sebe. Tukli su nas. Psovali najpogrdnijim riječima. Onda su počeli da nas dvojicu po dvojicu vežu u lance i izbacuju u hodnik. Mene su vezali sa Venigerholcem »Fečkom«.

S jedne i druge strane hodnika stajali su žandari na tri do četiri metra jedan od drugog. Bili su raspoređeni u cik-cak liniji. Svaki od njih čekao je spreman. U rukama je imao pušku, koju je okrenutu držao za cijev. Mada smo »Fečka« i ja, vezani, trkom prošli pored prvog žandara, ovaj me je snažno udario kundakom u leđa. Od jakog udarca bili smo gurnuti obojica ulijevo i naprijed. Stigli smo do suprotnog žandara cik-cak linije na drugoj strani hodnika. Ovaj nas je opet dočekao i kundakom snažno ošinuo Venigerholca u leđa. Tako su nas dočekivali s kundaka na kundak. S jedne strane sam dobijao ja, a s druge »Fečka«. Usljed snažnog udarca kundakom, »Fečka« je, budući da je bio vrlo mršav i oslabio, zateturao. Morao sam i ja zateturati. A kundaci su me jedan za drugim udarali u leđa. Žandar je vikao:

— Šta zastajete, majku vam komunističku!

Shvatio sam da će, ako ostanemo u toj nemiloj situaciji, kundaci sipati po mojim leđima do iznemoglosti. Snaga mi je porasla. Boli na lijevoj strani grudnog koša posve su nestale. Slobodnom desnom rukom uhvatio sam svoju lijevu i »Fečkovu« desnu, koje su bile vezane lancem. Malo sam se nagnuo i povukao »Fečka«. Brzo, kao divlje zvijeri koje goni vatra zapaljene šume, grabili smo pored žandara. Tako smo uspjeli da pretrčimo sve do stepeništa, gdje smo se naglo okrenuli i kao munja sletjeli u dvorište. Tu su čekali ostali drugovi, koji su već prošli istu torturu. Sjedili su pored zida sve dvojica i dvojica onako kako su bili vezani. Pridružili smo im se. Sjeo sam do Oskara Daviča — »Moške«. Svi smo bili ozlojeđeni postupkom žandara. Sjedili smo zgureni od bolova. Jedan žandar je prolazio pored nas. Derući se, pitao je svakoga redom:

— Jesi li Hrvat ili Srbin?

Ko je rekao da je Hrvat, dobijao je udarac čizmom po butu ili leđima. Kada smo konačno svi izletjeli u dvorište, žandari su nas postrojili u nekoliko redova, podosta udaljeni jedan od drugoga. Redu u kome sam se ja nalazio prišao je žandar i upitao prvog druga:

— Jesi li komunist?

— Jesam.

Na to ga žandar snažno udari šamarom u lijevi, pa u desni obraz. Potom je prišao drugom. Ponovio isto pitanje i isti postupak. I tako redom. Nizala su se pitanja, odgovori i šamari. Sve do mene. Odgovorio sam, kao i moji drugovi, a onda čvrsto stisnuo zube. Nisam osjetio nikakav bol, a još manje stid što sam dobio dva tako gruba šamara. Naprotiv, bio sam gord i ponosan. Poželio sam da mu ih vratim. Sigurno su to isto željeli i ostali. Ali nismo mogli ništa učiniti. Samo su lanci zveckali na našim rukama, a u ustima škripali zubi.

Žandara je zbunilo i ozlojeđilo to što smo stajali tiho, bez riječi i samo mrgođenjem pokazivali svoje pravo raspoloženje. Psovao nas je najbrutalnijim riječima koje su mu pale na pamet. Nekima je i kosu čupao s glave. Kad se i to završilo, odveli su nas na željezničku stanicu i ubacili u vagone. Čule su se psovke, a pendreci su ponegdje potmulo udarali.

Starog Čakija nije bilo među nama. Uprava ga je i dalje zadržala u Lepoglavi. Poslije izvjesnog vremena, čuli smo da je umro. Prema zvaničnom saopštenju, ugušio se u kadi prilikom kupanja. Ko to zna?

Prebačeni smo u Mitrovicu. Tu smo saznali da je Stevo Boljević bio teško ranjen ispod ključne kosti. Drug Moša Pijade imao je ranu na koži glave. Meni su slomili dva rebra na lijevoj strani grudnog koša. Kaznionički ljekar u Sremskoj Mitrovici dr Branko Roguljić, stara dobričina, čvrsto mi je stegao grudi sa dva dugačka flastera.

XI

I toga dana, kao i svakog drugog, drugovi iz svih zatvoreničkih soba Mitrovačkog kaznenog zavoda žurili su u istom pravcu. Neki su u hodu ozbiljno raspravljali, dok su se drugi smijali, kao da su zbijali duhovite šale. Svi su bili živahni i razdragani, jer su znali da će za koji trenutak doznati šta se događa u svijetu. Okupili smo se u sobi koja nam je bila određena. Soba je bila dosta duga i nalazila se u donjem spratu kraj kuhinje. U njoj je bilo dvadeset i osam gvozdenih kreveta. Soba je bila prilično široka sa postrojenim krevetima u dva lijepo izravnata reda. Između redova protezao se po širok prolaz. Tu su stajala i dva dugačka stola. Na svakom krevetu sjedilo je po pet do šest političkih zatvorenika. I na klupama, uz oba stola, sjedili su politički osuđenici jedan do drugoga zbijeni kao sardine u limenoj kutiji.

Iako se u sobi nalazilo toliko političkih zatvorenika, ipak je vladala duboka tišina. Sve su oči pažljivo i napeto gledale u Otokara Keršovanija. On je sjedio na stolu i noge je spustio na klupu. U rukama mu je šuštao papir veličine običnog dnevnog lista. To je bio *Udarnik*, komunistički dnevnik, koji je svakog dana izdavala partijska organizacija u Mladićskoj zgradi mitrovačke kaznionice. Keršovani je kroz debela stakla svojih naočara mirno gledao okolo i napokon počeo:

— *Udarnik*, broj ... dana ... mjeseca ... godine.

Jednoga dana list je čitao Keršovani, sljedećeg dana drugi. Imali smo nekoliko profesionalnih čitača.

Članci su se nizali jedan za drugim, pa razne vijesti iz zemlje i inostranstva, pa o borbi što su je vodili španjolski republikanci protiv fašista i, na kraju, o borbi naših radnika i seljaka.

Keršovani je, lagano dirnuvši prstima svoje naočari, čitao brzo i tečno. Mi smo ga svi pažljivo slušali. Kada bi on dovršio, razilazili smo se.

Udarnik, komunistički dnevnik u kaznenom zavodu Sremske Mitrovice štampan je samo u jednom primjerku. Zapravo, on nije ni štampan nego pisan rukom. Zbog toga smo se i skupljali svakog dana u isto vrijeme u određenoj sobi da čujemo šta piše u *Udarniku*. Ko je želio, mogao je čitati i individualno, ali poslije kolektivnog čitanja.

Redakcija i administracija *Udarnika* nalazila se u sobi broj dva, koja je bila velika i prostrana poput drugih soba sa dvadeset i osam gvozdenih kreveta. Na drugom spratu Mladićeke zgrade nalazila se »dvojka«. U toj sobi imali smo radio-aparat, koji je nabavljen tajno posredstvom naših veza sa kaznioničkim stražarima. Jedan je stražar radio-aparat lično unio u kaznionicu.

Među političkim zatvorenicima bilo je i dobrih majstora, sposobnih za razne poslove. Oni su naš radio-aparat dobro sakrili ugradivši ga u zid.

Redakcija je radila noću. Najviše se radilo od 11 časova naveče do 5 časova ujutro. Posao su obavljali dežurni. Dežurali su samo drugovi koji su

poznavali neki strani jezik. Oni su se svakoga dana mijenjali. A bilo nas je podosta. Kod radio-aparata, između ostalih, dežurali su: Moša Pijade; Ognjen Prica, Otokar Keršovani, doktor Branko Bujić, Moma Đorđević, Tone Tomšič, Boris Vojnilović, zvani »Torej«, Rafael Batino iz Bitolja i mnogi drugi. Rafael Batino je govorio perfektno: engleski, francuski, španjolski, turski i grčki, pa smo ga ubrajali u najvrednije dežurne — »hvataoće« vijesti. Dežurni je obično sjedio na sklonjenom mjestu i slušao strane stanice na jeziku koji je poznao.

U sobi u kojoj je bio radio-aparat vladala je tišina. Dežurni je napeto slušao. Hvatao je vijesti iz Moskve, Madrida, Barcelone, Beča, Berlina, Londona, Pariza i Vašingtona. U rukama je držao sveščicu i olovku i brzo bilježio. Poneki dežurni je znao dobro i stenografiju, pa je s lakoćom hvatao vijesti. Dežuranje je trajalo cijelu noć bez odmora. To je bilo dosta naporno. No, i pored toga, svi su dežurni rado obavljali taj posao. Za tehničku opremu *Udarnika* unaprijed smo spremali trake papira dugačke 30 do 40 cm. Rezali smo ih od običnog kancelarijskog ili koncept papira. Širina trake bila je otprilike kao širina novinskog stupca. Na tako izrezanim trakama pisali smo rukom članke i vijesti. Slova smo polagano i brižljivo ispisivali. Nastojali smo da trake budu što sličnije novinskim stupcima i lijepili bi ih na papir za pakovanje izrezan u obliku novinskog formata. U dnevniku je postojao i podlistak i po koja lijepa fotografija ili crtež, što ga je radio neki od naših političkih zatvorenika. Tako je *Udarnik* dobijao izgled pravih novina. Na tome smo vrlo mnogo insistirali. Za svaki broj *Udarnika* u dva časa poslije pola noći, poneka je traka bila već gotova za lijepljenje. Umorni, neispavani dežurni su uređivali *Udarnik* i pripremali ga za čitanje. Većina političkih zatvorenika sa nestrpljenjem je čekala da čuje vijesti.

Udarnik je bio organ posredstvom kojega su pojedini drugovi diskutirali, raspravljali i objašnjavali izvjesne probleme. Zbog toga je, poslije kolektivnog čitanja, davan pojedincima. Zatim je *Udarnik* pohranjivan u arhivu sakrivenu na posebnom i tajnom mjestu.

Duša našeg zatvoreničkog novinarstva bili su Otokar Keršovani i Moša Pijade, iskusni novinari. Glavni urednik *Udarnika* u to vrijeme bio je Otokar Keršovani.

XII

Nije bilo lako upravljati našim zatvoreničkim univerzitetom u Mladićkoj zgradi Mitrovačkog kaznenog zavoda. To je bilo teško upravo zato što se njegov rad odvijao u neprekidno i naročito teškim okolnostima, kada se svakog časa moglo očekivati njegovo nasilno prestajanje. Stoga smo se snalazili kako smo znali i umjeli, prilagođavajući se najčešće situaciji što nam se, u danom momentu, nametala.

Svaka zatvorenička soba, naime, u kojoj smo svakodnevno živjeli i radili mi komunisti, imala je mali redakcijski odbor, koji je uređivao zidne novine. U njima je najčešće pisano o životu i radu sobnog kolektiva. U zidnim novinama bilo je šaljivih i ozbiljnih stvari. Svaki član sobnog kolektiva mogao je saradivati u zidnim novinama. Tu je pisao i pjesnik i pripovjedač, saradivao je ozbiljan kritičar i slikar-karikaturist. Zidne novine, u osnovi, služile su onima koji su imali nešto da kažu. One zidne novine koje su bile sadržajnije, čitane su pred svim sobnim kolektivima. Na kraju su zidne novine potpuno izgubile smisao svojega naziva, jer više nisu visile na zidu nego su korićene kao sveske. Na izradu formata uticale su prilike u kojima smo ži-

vjeli. Stav uprave kaznenog zavoda silio nas je da pronalazimo pogodnije forme od zidnih novina. One nisu smjele da previše budu oči kaznioničkoj upravi. Mi, opet, nismo suviše voljni da ih sasvim sakrijemo.

Isto tako u našoj kaznioničkoj školi za političke zatvorenike priređivali smo i usmene novine. Glavni urednik i jednih i drugih novina bio je mladi pjesnik Radovan Vuković iz Crne Gore. Njemu je »Kakić« dao zaduženje da obavlja taj važan posao. Kao mladi komunista, književnik i student, imao je dosta dara za tu vrstu poslova. Na usmenim novinama Radovan je i sam vrlo često čitao svoje radove. Najčešće su to bile pjesme borbenog karaktera. Neke od njih slavile su oružanu borbu španjolskog naroda protiv fašizma koja je upravo žestoko plamsala. Pored njega su i mnogi drugi politički zatvorenici čitali svoje radove. Usmene novine iznosile su radove koje su čitali lično autori. Diskusije nije bilo. Takav je bio red. Radovan Vuković je pri tome radio kao mrav, iako je bio teško bolestan. Davao je ideje, bodrio mlade, što su se još ustručavali da javno čitaju ono o čemu žele nešto da kažu. Svaki uspjeh autora nekog članka u usmenim novinama Radovan Vuković je smatrao svojim uspjehom, pa je stoga, kao dijete bio razdragan. Svima nam je bio vrlo blizak i voljeli smo ga odreda. Poginuo je junački u narodnooslobodilačkoj borbi. Njegovo ime ne smije da se zaboravi.

Stupili smo u dvodnevni, protestni štrajk gladu, jer je uprava zavoda odbila da dozvoli oboljelom radniku Rudolfu Rajnprehtu odlazak na liječenje u Beograd. Tek tada je upravnik odlučio da ne krnji, kad mu padne na pamet, naše pravo koje smo izvojevali borbom.

Sličnih pojava bilo je više. Zbog toga smo uvijek morali biti vrlo oprezni. U takvim prilikama naš »kaznionički telefon« redovno nam je mnogo pomagao i onemogućavao Juci Rukavini da pomaže svome prijatelju upravniku Paradaninu.

I tad se naročito osjećala aktivnost Radovana Vukovića i njegovih zidnih i usmenih novina. Trčao je sad na jednu, sad na drugu stranu, govorio je, ubjeđivao. Dobro sam slušao kad je jednom mlađem drugu govorio:

— Ne radi se samo o Rudiju Rajnprehtu, ne — u opasnosti je život čovjeka. Ne smijemo biti neljudi. Za takvu stvar vrijedi nešto i žrtvovati.

U takvim prilikama nailazio sam Radovana Vukovića kako leži na krevetu, ukočen u grču. Krvava pjena izb'jala mu je iz usta. Lice mu je tada izgledalo očajnički tužno. Uzeo sam brzo tanku daščicu i stavio mu je među zube, da ne bi grizao jezik i dalje ga krvavio.

Bolovao je od neke vrste padavice. Radovan je to dobro znao, ali se hrabro držao.

XIII

Podnijevši udarce, batine, šamare i ostala maltretiranja, iz lepoglavske kaznionice su nas opet žandari vratili u Sremsku Mitrovicu početkom 1935. godine. Mitrovački kazneni zavod imao je dvije zgrade.

U to vrijeme naimenovan je za upravnika kaznionice u Sremskoj Mitrovici neki Dušan Petrović, koji se strogošću i svirepošću već istakao u drugim kaznionicama. On je u Lepoglavi bio glavna pokretačka snaga za batinjanje političkih osuđenika. Znali smo da će pod njegovom upravom biti teško održavati mukom izvojevana prava i osvojiti još neka nova najneophodnija.

Da bi škola što bolje radila, morali smo se izboriti za knjige i štampu. Brinuli smo se i za to da našim bolesnim drugovima bude omogućeno liječenje

u Beogradu. Upravnik je odbio naše zahtjeve i mi smo objavili štrajk glada, koji, istina, za nas nije bio nikakva novost.

I zaista, da bi slomili tvrdoglavost upravnika Dušana Petrovića, morali smo stupiti u štrajk glada.

Uslovi života u zatvoru poslije štrajka su se poboljšali. Mogli smo u neograničenim količinama primati hranu i novac od naših prijatelja, rodbine i drugova. Otada smo dobivali novine i časopise, legalizirali kaznioničku zajednicu političkih zatvorenika. Ranije uprava zatvora nije htjela ni čuni o predstavnicima našeg kolektiva. Pristajala je da razgovara samo sa pojedincima. Sada je sekretar COZ-a mogao iznositi sve zahtjeve u ime cijeloga kolektiva.

Kursevi na našem zatvorskom sveučilištu su se održavali po planu.

Osnovali smo pjevački hor i muzički orkestar. Glavni dirigenti bili su: »Trapula« i »Enciklopedija-Ćira«.

Jednoga dana posjetio nas je poznati zagrebački profesor hirurgije dr Gotlib. Upoznavši se sa činjenicom da smo u lepoglavskoj tuči zadobili povrede Moša Pijade i ja, zahtijevao je da nas lično pregleda. Uspio je i pregledao nas obojicu.

Neko vrijeme poslije toga štrajka glada, posjetili su nas dva beogradska ljekara na naš zahtjev. To su bili: doktor Petar Dragović i doktor David Tajtacak. Oni su došli i meni lično, pa smo razgovarali o raznim stvarima i priješćali se vremena naših studija i događaja, što su se tada dešavali.

Petra Dragovića poznavao sam, naime, kao studenta medicine još iz dana našega zajedničkog studiranja na Bečkom univerzitetu. Osim studenata marksista iz Jugoslavije što su bili organizirani u Klubu revolucionarnih jugoslovenskih studenata, u Beču je studiralo još dosta mladića i djevojaka većinom gazdinskih sinova i kćeri, koji su se borili protiv nas marksista. Zanimljivo je ovdje spomenuti upravo Petra Dragovića, tada još medicinara. Kao vrlo sposoban i inteligentan intelektualac, odličan govornik, Petar je uspio da oko sebe okupi priličan broj nacionalističkih studenata. Na čelu ove desničarske grupe, on je dolazio u sukob sa nama, a istupao je i u diskusijama na javnim skupovima bečkih studenata iz Jugoslavije, kada su takvi skupovi održavani. Njega smo smatrali najozbiljnijim ideološkim protivnikom.

Ostalo mi je dobro u sjećanju kako je naš Klub marksističkih studenata dobro organizirao javnu protestnu skupštinu jugoslovenskih studenata u bečkoj kafani »Straus« u Ulici Alzerštrase. Skup je bio sazvan povodom osude na smrt omladinca radnika Alije Alijagića iz Bijeljine. Medicinar Petar Dragović doveo je svoju grupicu s namjerom da ometa ovu skupštinu. No to mu tada nije uspelo. Htio je da govori, ali smo mu to onemogućili. Kao naši govornici, nastupili su doktor Mladen Stojanović, u ono vrijeme takođe student medicine, i Mustafa Golubić, poznati revolucionar rodom iz Stoca. Skupština je bila uspješna i s nje smo uputili oštre proteste protiv reakcionarnog režima u Jugoslaviji, kao i protiv zakona o zaštiti države.

Petar Dragović,⁷⁾ vrativši se iz Beča kao diplomirani ljekar u domovinu, počeo je odmah da radi posve drukčije. Najprije se aktivno angažirao u stručnoj sindikalnoj organizaciji zdravstvenih radnika u Beogradu, te je među

⁷⁾ Po mojem današnjem ličnom uvjerenju, postoji velika vjerovatnost da se Petar Dragović pretvarao, jer se, vrativši se iz Rusije, zaustavio u Beču da nastavi studije. Istupajući protiv nas marksista na studentskim skupovima, on se kamuflirao i pripremao za svoj dalji revolucionarni politički rad kada se opet bude vratio u zemlju.

svojim kolegama ljekarima zastupao vrlo napredne ideje i stavove. Zbog toga je vrlo brzo postao veoma cijenjen i popularan u intelektualnoj javnosti, pa i u mnogo širim krugovima. Kasnije se potpuno priključio pokretu radničke klase i eto, po nalogu KPJ, došao je, zajedno sa doktorom Davidom Tajtacakom, u zatvor Sremske Mitrovice da posjeti političke zatvorenike komuniste, koji su izdržavali dugogodišnju robiju.

Kada su 1941. godine fašistički okupatori zaposjeli našu zemlju, doktor Petar Dragović bio je strijeljan na Banjici zajedno sa mnogim revolucionarima i rodoljubima naše porobljene zemlje.

XIV

Krajem 1933. g. vratilo se nas nekoliko političkih zatvorenika-komunista iz mariborskog zatvora natrag u Mitrovački kazneni zavod. Gotovo u isto vrijeme došli su u Mitrovicu i politički zatvorenici iz lepoglavske kaznionice koji su tamo ranije bli premješteni. Bila je to neka vrsta koncentracije svih političkih zatvorenika — muškaraca. Mi, komunisti, bili smo uzbuđeni i radošni što ćemo opet biti zajedno i što ćemo imati povoljne uslove da zatvor pretvorimo u školu.

Mene su smjestili u šesticu i, poslije nekoliko dana, preselili u desetku. To se dogodilo slučajno, ali je meni bilo dobrodošlo. Zbog tog premještaja, robija mi nije bila produžena još za dvije godine.

Robijašnica — Mladićska zgrada imala je dva sprata. S njenog pročelja ređale su se zajedničke sobe, a sa strane samice. Od ulaza u zgradu, iz omanjeg hola odakle polaze hodnici u prizemlju, stepenice su vodile na spratove.

Desni hodnik vodio je u trinaesticu, a u blizini nje nalazila se kuhinja, u kojoj je neko vrijeme glavni kuhar bio zatvorenik Anđelko Goati, poznati mostarski komunist.

Sve su sobe jedno vrijeme bile pune političkih zatvorenika.

Upravnik kaznionice Milan Bralović bio je vrlo oštar i poznat po grubosti. Primjenjivao je sistem najoštrijeg kažnjavanja. Nije se libio ničega. Rado je kažnjavao zatvaranjem u tamnoj ćeliji. To je bila vrlo stroga kazna. Zatvorenik je dnevno dvadeset i tri sata boravio u tami, a sat izlazio u šetnju po dvorištu. Bralović je obično kažnjavao po petnaest dana tamne ćelije.

Početkom 1934-te u tamnim ćelijama, pored ostalih, boravili su Stanko Paunović, radnik iz Niša, i Petar Grubor, Ličanin (obojica poginuli u narodno-oslobodilačkom ratu).

Nismo nikako mogli gledati da naše drugove bacaju u tamne ćelije.

Zbog toga je prilično bila ugrožena naša škola u Mladićkoj zgradi. Zato je partijsko rukovodstvo kaznionice počelo da priprema veću akciju.

Planirano je da se ona izvede u aprilu. O tome je trebalo obavijestiti komuniste vani, na slobodi, objasniti im prilike u kojima živimo i zamoliti ih da nam pomognu.

Međutim, sve se dogodilo malo drukčije. Jedan zatvorenik u tamnoj ćeliji iznenada je obolio. Zamolio je stražara da mu, umjesto šetnje, otvori jedan sat kapke prozora. Stražar to nije htio da učini, već mu je rekao:

— Ako hoćeš zraka, izađi pa šetaj.

Zatvorenik se naljutio i otvorio drvene kapke. Stražar je izvukao sablju i njom počeo da zatvara kapke. Nastala je oštra prepirka u koju se umiješao i Radivoje Davidović — »Kepo«, koji je u blizini šetao.

— Kako to postupate sa bolesnikom — doviknuo je »Kepo« stražaru.
— Ako ne može da šeta, ima pravo da jedan sat otvori kapke prozora tamne ćelije. To njegovo pravo ne može mu niko oduzeti.

— Šta se ti miješaš u to?! — odgovorio mu je stražar. — Ti šetaj i ne brini šta ja radim.

Kađa je stražar postao još grublji prema »Kepi« i bolesniku, umiješali smo se i mi iz desetke. Zahtijevali smo da stražar prestane sa grubošću. To su čuli drugovi u ostalim sobama na lijevoj strani Mladičke zgrade i svi se uznemirili, počeli da viču i protestiraju.

Tako je 1934-te mjesto aprilske započela takozvana »Martovska akcija« protesta protiv brutalnih postupaka zatvorskih vlasti.

Galama je sve više uzimala maha. Zatvorenici su lupali porcijama i ostalim limenim predmetima o gvozdene prozorske rešetke. Udarali su po vratima i stolovima. Čule su se pjesme i razne parole, direktno vezane za naše zahtjeve. Napisane parole i po neku crvenu zastavicu isturili smo kroz prozore.

Uprava kaznonice nastojala je da naš protest po svaku cijenu okarakteriše kao pobune. Zato se, ne birajući sredstva, bacila na to da ga uguši. Odjednom nam je potpuno obustavljena voda za piće.

Drugovi su se pitali šta da se radi, kako da se dođe do vode.

I mi smo, isto tako, bili zbog toga zabrinuti. Klimali smo glavom i u sebi se pitali: šta da radimo?

U očekivanju da nam Kaznionički komitet izda nove direktive, brzo smo se snašli. Pošto smo u sobi imali radijator za centralno grijanje, napunjen vodom, nekolicina političkih zatvorenika, kvalifikovanih majstora, dala se na posao da ga otvori. Uz veliki napor to je ovim drugovima i pošlo za rukom i voda je procurila.

Pošto smo na razne načine održavali vezu sa ostalim sobama, poručili smo drugovima da imamo vodu za piće, da je procurila iz radijatora za centralno grijanje i da se dobija tako i tako.

Na isti način su i mnoge sobe dobijale vodu. Sobama u kojima drugovi nisu uspjeli da otvore radijatore, doturali smo vodu mi ostali. Sa gornjeg sprata spuštali smo konopcima porcije vode kroz prozor onima na spratu ispod nas. Tako je propala upravnikova najefikasnija mjera za gušenje naše akcije.

Kad je on to uvidio, preduzeo je drugo. Okomio se na sobu broj šest, u kojoj su se nalazili drugovi: Moša Pijade, Đuro Pucar, Pavle Gregorić, Jovan Trajković, Mita Aleksić, Milan Mijalković »Stojilko«, Moma Đorđević, Mustafa Pašić, Grga Jankez i drugi.

U mitrovačkoj kaznionici službovao je kaznionički stražar Husnjak, poznat po grubosti i zlikovačkom karakteru. On je za vrijeme naše akcije šunjavao po hodnicima. Prisluškiavao je i bjesnio od ljutine. Odjednom je zalupao na vrata šestice:

— Otvarajte, učutite. Kakve to revolucionarne, komunističke pjesme pjevate...

Neko mu je iz šestice odgovorio:

— Pjevamo, jer nam se pjeva.

Otvorio je vrata i upao u sobu. Izazovno se ukočio i izderao:

— Ko to pjeva?

Neko mu je iz šestice odgovorio:

— Svi smo pjevali, pjevamo i pjevaćemo i ubuduće.

Husnjak se na to okrenuo i prijeteći viknuo:

— Zapamtíteete vi. Pokazaćemo vam kako se pjevaju komunističke pjesme.

Poslije toga, uprava zavoda podigla je optužbu protiv drugova koji su se tada nalazili u šestici. Protiv njih je insceniran neobičan proces. Uprava se pokušala da optuži neke drugove iz drugih soba ali je Kaznionički komitet dao direktivu da se ništa ne smije priznati, da treba odricati pjevanje i parole. Tako je optužba otpala samo na šesticu.

Poslije nekoliko mjeseci, održan je proces u krugu kaznioničkih zidina. Predsjednik suda bio je sudija Stevan Rogulja, a državni tužilac Dobrović. Odbranu optuženih zastupao je M. Bratić, advokat iz Zrenjanina.

Suđenje je otkrilo prave namjere kaznioničke uprave. Bila je to čista odmazda i osveta zbog naše akcije. Drug Radivoje Davidović — »Kepo« osuđen je tada na tri godine, a ostali su dobili po »dvije godine robije«. Tako je njima svima produžena robija na samoj robiji.

Da bi se osvetila i drugim komunistima koje nije mogla izvesti na sud, uprava kaznionice je nekoliko desetina njih ponovo vratila u Lepoglavu, da bi ih nakon godinu dana opet dovela u Sremsku Mitrovicu.

XV

Soba broj 10 nalazila se u prizemlju Mladičke zgrade Mitrovačkog kaznenog zavoda. Do nje se nalazila bolesnička soba za bolesne političke osuđenike.

Ekspres-kursom što se održavao u desetki, nazivali smo jednu vrstu kratkoročnog političkog kursa. Bilo je i kurseva opće naobrazbe i za stranc jezike koje smo najčešće učili individualno.

Na kratkoročnim kursevima obučavani su oni politički zatvorenici kojima je isticalo vrijeme robijanja. Oni su proučavali najnovije odluke, rezolucije i ostala direktivna uputstva sa partijskih kongresa, konferencija i sastanaka. Materijal je dobijan tajno od partijske organizacije spolja. Slušaoci toga kursa su pripremani za uključivanje u politički život i rad izvan kaznioničkih zidina.

Kaznioničko partijsko rukovodstvo delegiralo je u sobu za ekspres-kurseve nekoliko drugova za nastavnike. Ovi su se povremeno mijenjali.

I ja sam ponekad stanovao u toj sobi, a od polovine maja 1939-te učestvovao sam i sam na ekspres-kursu.

Jednom smo se odmarali u desetki. Tu se nalazio i doktor Pavle Gregorić. Veseljak kao veseo dan, dobar čovjek — kao dobar hljebac, izvrstan govornik i još bolji nastavnik.

Zima je bila jaka. Između gvozdениh rešetki prozora probijale su se sitne pahuljice snijega. U sobi je bilo dosta hladno. Politički zatvorenici su se utopljavali pokrivačima. Uvijeni u čebad, ležali su u krevetima i čitali.

Redovno smo oskudijevali u cigaretama. Rijetko je koji pušač dobijao više od pet cigareta dnevno. Bilo je dana kada smo dobijali samo jednu cigaretu ili, čak, nijednu. Tada su strastveni pušači strugali svoje cigaršpice i muštikle, strugotinu uvijali u novinski papir i to pušili. To smo u šali nazivali »klanjem« muštikle. Kada smo imali po dvije i manje cigareta na jednoga, obrazovali bismo tzv. pušački kružok. Pušači su se tada skupljali u umivaoniku da ne remete učenje u sobi. Cigareta je išla od usta do usta. Svaki bi povukao po nekoliko dimova.

Doktor Pavle Gregorić mnogo se ljutio zbog toga. Posebno se ljutio na mene. Pred svima mi je govorio:

— Ti si liječnik kao i ja. Tražiš da se zatvaraju prozori, iako i sam vidiš da je nečist vazduh. Pušiš u pušačkom kružoku cigaretu što kruži od usta do usta i ništa se zbog toga ne buniš kao zdravstveni radnik.

Vidjelo se dobro da je Pajo pravi higijeničar i da visoko poštuje svoju struku kao liječnik-higijeničar. Iako sam bio uvjeren da on ima potpuno pravo, ja sam na to samo u šali reagirao:

— Postali smo ovdje u ovoj sobi prave vođe grupa. Dva liječnika — dva suparnika. Ti si vođa higijeničara, a ja nehigijeničara. Ja imam uza se mnogo više pristalica od tebe, dragi moj Pajcek. Takva ti je sudbina. Na robiji vladaju drukčiji propisi higijene.

— I ti si mi neki doktor! — odgovorio bi mi na to Pajo Gregorić.

Imali smo i sobnog ekonomu. On je svakog dana odlazio u magacin kaznioničkog kolektiva i kod druga Đure Pucara trebovao hranu za našu sobu. Đuro Pucar je neko vrijeme bio naš glavni magacioner za hranu koju smo dobijali putem paketa od drugova i rodbine. Pošto je kaznionička hrana bila loša, ishranu smo dopunjavali iz sopstvenog magacina. Naš ekonom je donosio slaninu, sir i ostalo i prostirao na sto čist papir. Dijelio je hranu na jednake dijelove.

Dežurali smo i u kuhinji, gdje smo prali i brisali posuđe, iznosili kazane sa hranom i obavljali sitnije poslove. Tog dežurstva slušaoci ekspres-kursa bili su oslobođeni.

U određeno vrijeme svakog dana jedan između nas, obično nastavnik, održavao bi uvodnu riječ o materijalu iz plana i programa. Poslije je nastajala otvorena diskusija. Neki su postavljali i pitanja na koja je mogao da odgovori svaki kursista kako je znao i umio. Na završetku je nastavnik izlagao svoje mišljenje koje nije moralo biti konačno, o njemu se moglo naknadno diskutovati, iako se uvijek nastojalo da se dođe do jedinstvenog gledišta. U većini slučajeva to se i postizalo.

Kada je doktor Pavle Gregorić na svome času rukovodio kursom i izlagao svoje predavanje, bilo ga je lijepo slušati. Pajo je bio u tome pravi majstor. Tada nijednom slušaocu ne bi izmakla nijedna jedina njegova riječ. Svoje predavanje je obično ispreplitao šalama, dosjetkama i interesantnim anegdota.

Gotovo svaki slušalac ekspres-kursa brojao je posljednje dane u mitrovačkom zatvoru i gledao kroz rešetke u daljinu. I ja sam se propinjao na prozor prije izlaska na slobodu i posmatrao. Pri tome sam često razmišljao da li ću se snaći van zidina kaznonice.

Iz desetke su gotovo svakog dana pojedini drugovi izlazili na slobodu. Njima smo priređivali ispraćaj. Skupljali smo se u jednoj sobi u kojoj bi »slavljenik« govorio uvijek toplo i dirljivo drugovima sa kojima se rastaje. Bio je to radostan, a u isto vrijeme težak trenutak. Poslije toga, svi smo prilazili drugu koji nas napušta. Pratili smo ga u hol ispred odjeljenja samice Mladićke zgrade i tu se zaustavljali. Tada bi naš hor zapjevao »Internacionalu«. Na red su dolazile i pjesme: »Na barikade«, »Nabrusimo kose« i još nekoliko revolucionarnih pjesama. U takvim prilikama gotovo uvijek pjevali bismo i našu »Mitrovčanku«.

Na kraju, svi bi se izgrlili s drugom što odlazi. On je poslije odlazio u samicu, pred kojom ga je čekao ključar s ključevima u ruci.

Procedura prije odlaska iz kaznenog zavoda trajala je dvadeset i četiri sata. Zatvorenik je tada dobijao svoje građansko odijelo.

Došlo je vrijeme da i ja napustim kaznionicu. Bilo je to u junu 1939. g. U samicu mi je stražar donio građansko odijelo i oduzeo robijaško. Kad sam se obukao, pošao sam nekoliko koraka amo-tamo. Osjetio sam neku vrstu groznice. Gledao sam vrata ćelije, prozorčić sa gvozdanim rešetkama, stočić, kibliu i činilo mi se da ih vidim prvi put u životu.

Čim sam napustio zidove kaznionice i sjeo u voz, osjetio sam se kao da nikada nisam bio odvojen od običnog života. Jedino što me je podsjećalo na zatvorenički život bio je žandar koji me je pratio do rodnog mjesta. Samo taj žandar nije imao na pušci nataknut bajonet i ja nisam imao više lance oko ruku.